

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI**

Qo'lyozma huquqida
UO'K: 821.512.133:82:111. 852

RAXMONOVA DILDORA MIRZAKARIMOVNA

**TAVALLO IJODIDA POETIK SHAKL, MAZMUN VA OBRAZ
YANGILANISHI TAMOYILLARI**

10.00.02 – O'zbek adabiyoti

**Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan**

DISSERTATSIYA

**Ilmiy rahbar: Nurboy Jabborov,
filologiya fanlari doktori, professor**

Toshkent – 2023

MUNDARIJA

Kirish.....	3-10
I BOB. Tavallo lirkasida poetik shakl va mazmun mutanosibligi	
1.1. Poetik shakl va badiiy uslub yangilanishi.....	11-25
1.2. Poetik mazmun yangilanishida individual ijodiy tafakkurning o‘rni.....	25-43
II BOB. Shoир ijodida poetik obraz yangilanishining ijtimoiy-tarixiy va adabiy-estetik omillari	
2.1. Poetik obraz evrilishining ijtimoiy-tarixiy asoslari.....	44-63
2.2. Adabiy-estetik tafakkur – poetik obraz yangilanishi asosi.....	63-79
III BOB. Tavallo badiiy publitsistikasining poetik tafakkur yangilanishidagi o‘rni	
3.1. Ijodkor badiiy publitsistikasining mavzuiy tasnifi va ularda ijtimoiy voqelikning yoritilishi.....	80-96
3.2. Adib badiiy publitsistikasining tili va uslubi.....	96-107
Xulosa.....	108-111
Foydalilanilgan adabiyotlar ro‘yxati.....	113-121

KIRISH (falsaфа doktori (PhD) dissertatsiyasi annotatsiyasi)

Dissertatsiya mavzusining dolzarbliги va zarurati. Jahon adabiyotshunosligida ijodiy an’ana va yangilanish jarayonining badiiy adabiyotdagи voqelanish qonuniyatлari, bu tendensianing har bir ijodkor asarlarida o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘lish sir-sinoati hamda adabiy-estetik tafakkur taraqqiyotiga ta’siri doimiy diqqat-e’tibordagi masalalardandir. Ijod jarayoni bilan bog‘liq yangilanish adabiyotshunoslik rivojiga ta’sir ko‘rsatgani singari adabiyot ilmining taraqqiy etishi ijodiy tafakkur takomilini ta’minalashga xizmat qiladi. Bu esa, o‘z navbatida, ana shu ikki hodisa – ijod jarayoni va adabiyotshunoslik ilmi qonuniyatlarining bir-birini taqozo etishini isbotlaydi.

Dunyo adabiyotshunosligida poetik yangilanishning ijtimoiy-tarixiy va adabiy-estetik omillari muayyan ijodkorlar asarlari misolida muttasil baholanib kelmoqda. Poetik tafakkurning takomil darajasi har bir shoir yoki adib ijodida o‘ziga xos shakl va mazmun, yangicha obraz va badiiy uslub orqali namoyon bo‘lishi e’tiboridan individual yondashuvni taqozo etadi. Natijada adabiyotshunoslik badiiyat hodisasini baholashning yangi ilmiy-nazariy mezonlari, tahlil metodlari bilan boyib boradi. Bunda har bir milliy adabiyotshunoslikning o‘ziga xos estetik tamoyillari bo‘lishi shubhasizdir.

O‘zbek adabiyotshunosligida poetik tafakkur yangilanishi jarayoniga xos qonuniyatлarni ilmiy baholash har qachongidan ham muhim muammolardandir. Ma’lumki, poetik tafakkur yangilanishi dastlab poetik shakl va mazmunda aks etadi. Yangi shakl yangicha mazmunni taqozo qilgани kabi ohorli mazmun o‘ziga xos shaklda voqelanadi. Poetik obraz yangilanishi esa ijod jarayonining nisbatan murakkab bosqichi hisoblanadi va katta ijodiy salohiyatni talab qiladi. To‘lagan Xo‘jamyorov Tavallo – o‘zbek jadid adabiyotining yorqin siymosi sifatida poetik tafakkur yangilanishida alohida o‘rin tutadi. Shoir adabiy merosini poetik shakl, mazmun va obraz yangilanishi tamoyillari nuqtayi nazaridan baholash shuning uchun ham dolzarb ilmiy muammolar sirasiga kiradi. Chunki “Adabiyot va san’atga, madaniyatga e’tibor – bu avvalo, xalqimizga e’tibor, kelajagimizga e’tibor ekanini buyuk shoirimiz Cho‘lpon aytganidek, adabiyot, madaniyat yashasa, millat yashashi

mumkinligini unutishga bizning aslo haqqimiz yo‘q”¹. Shuning uchun ham, Tavalloning g‘azal, murabba’, muxammas, musaddas, qit‘a kabi lirik janrlardagi hamda badiiy publitsistika yo‘nalishidagi asarlarini adabiyotshunoslikning so‘nggi yutuqlari asosida baholash zarurati ushbu dissertatsiya mavzusining dolzarb ekanini tasdiqlaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi, 2016-yil 13-maydagi PF-4797-son “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi, 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonlari, 2017-yil 24-maydagi PQ-2995-son “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, 2017-yil 13-sentabrdagi PQ-3271-son “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ib qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to‘g‘risida”gi qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 16-fevraldagi 124-F-sonli “O‘zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotini xalqaro miqyosda o‘rganish va targ‘ib qilishning dolzarb masalalari” mavzusidagi xalqaro konferensiyanı o‘tkazish to‘g‘risida”gi farmoyishi hamda boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu dissertatsiya tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning respublika fan va texnologiyalari rivojlanishi ustuvor yo‘nalishlariga mosligi. Dissertatsiya respublika fan va texnologiyalar rivojlanishining I. “Axborotlashgan jamiyat va demokratik davlatni ijtimoiy, huquqiy, iqtisodiy, madaniy, ma’naviy-ma’rifiy rivojlantirish, innovatsion iqtisodiyotni rivojlanish” ustuvor yo‘nalishiga muvofiq ravishda bajarilgan.

¹Mirziyoyev Sh.M “Adabiyot va san‘at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma’naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir” mavzusida O‘zbekiston ijodkor ziyyolilari bilan uchrashuvdagi ma’ruzasi // Xalq so‘zi. – Toshkent, 2017-yil 4-avgust.

Muammoning o‘rganilganlik darjasи. Tavallo ijodi muttasil ravishda adabiyotshunoslik e’tiborida kelgan. Xoh tanqidiy, xoh tahliliy ruhda bo‘lsin, uning shaxsiyati va ijodi adabiyotshunoslikda katta qiziqish uyg‘otgan. Hamid Olimjon shoir ijodini: “Uni boshqalardan ajrata turgan, ayrim, alohida o‘ringa qo‘yaturgan narsa Tavalloning uslubdagi originalligi, ...she’rlari xalq o‘rtasiga osonlik bilan kira bilar edi va kirdi, ...o‘xshatishlari juda ham nishonga tegar edi”² tarzida e’tirof etgan. “Tirik satrlar”³ to‘plamiga uning o‘nga yaqin she’ri kirgan. Mustaqillik epkinlari esa boshlagan o‘tgan asr 90-yillarida Rahimjon Fayzullayev “Sharq yulduzi” jurnalida shoirning tanlangan she’rlarini e’lon qildi ⁴.

Istiqlol davri Tavallo ijodi keng miqyosda o‘rganilishi uchun yo‘l ochdi. 1993-yili professor Begali Qosimov “Ravnaq ul-islom”ni so‘zboshi bilan nashr ettirdi. Olim: “Uning nomi bugungi o‘quvchiga yaxshi tanish emas. 20-yillardagi avlod uni yaxshi bilgan. Mash’um 30-yillarda bu nom Behbudiy va Fitrat bilan bir qatorga qo‘yilgan edi”⁵, deb yozadi. So‘zboshida shoir biografiyasi va ijodiga oid muhim faktlar ilk bor ma’lum qilindi. Tavallo ijodi Begali Qosimov xizmatlari bois oliy ta’lim dasturlari va darsliklariga kirdi. “O‘zbek milliy uyg‘onish adabiyotiga materiallar” (1-son) to‘plamida adibning she’r, maqola va hajviyalari nashr etildi⁶. Jadidshunos akademik Naim Karimov tadqiqotlarida ham Tavallo ijodiga alohida e’tibor qaratilgan ⁷. Shuningdek, Ziyo Said, P.Qayyumov, N.Karimov, M.Xudoyqulov, N.Abduaazizova, T.Pidayev, R.Shamsutdinov, A.Jalolov, H.O‘zganboyev, N.Jabborov, Q.Pardayev kabi olimlarning tadqiqotlarida Tavallo va uning ijodi haqida muayyan fikrlar bildirilgan⁸. Keyingi davrda shoir asarlari

² Olimjon H. Mukammal asarlar to‘plami. 10 tomlig. 6-tom. Tadqiqot va maqolalar. – Toshkent: Fan, 1982. – B.148.

³ Tirik satrlar: Tanlangan she’rlar (To‘plovchi: M.Zokirov; muharrir: O.Sharafiddinov). – Toshkent: Badiiy adabiyot, 1968.

⁴ Fayzullayev R. Tavallo. She’rlar. // Sharq yulduzi, 1990, 8-son. – B.181-183.

⁵ Tavallo. Ravnaq ul-islom (nashrga tayyorlovchi va so‘zboshi muallifi B.Qosimov). — Toshkent: Fan, 1993. – B. 3.

⁶ Qosimov B. va b. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Ma’naviyat, 2004; O‘zbek milliy uyg‘onish adabiyotiga materiallar (Nashrga tayyorlovchilar: B.Qosimov, U.Dolimov, N.Jabborov). – Toshkent: Universitet, 2004.

⁷ Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2008. – B.91- ; Tavallo haqida so‘z. // Tavallo. Millata jonlar fido (Nazm va nasr). – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2013. – B. 3-14; Yonib yashagan shoir. // Tavallo. Millat sadosi (She’rlar, hajviyalar, maqolalar). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2015. -B. 7-22.

⁸ Abduaazizova N. Turkiston matbuoti tarixi. – Toshkent: Akademiya, 2000; Abduaazizova N. O‘zbekiston jurnalistikasi tarixi. – Toshkent: Akademiya, 2002.; Xudoyqulov M. O‘zbek hajviy publisistikasi shakllanish va rivojlanish tamoyillari. – Toshkent: Universitet, 1995.; Xudoyqulov M. O‘zbek hajviy publisistikasi. – Toshkent: O‘qituvchi,

qo‘lyozma manbalar va o‘scha davr matbuoti materiallari asosida ushbu tadqiqot muallifi tomonidan bir necha marta nashr etildi⁹.

Shoir ijodiga xorijda ham qiziqish bildirilgan. 1997-1998-yillarda Germaniyadagi Bamberg universiteti turkologiya bo‘limida “Ravnaq ul-islom” bo‘yicha ixtisoslik kursi o‘qitilgani, uning ayrim she’rlari olmon tiliga o‘girilgani, <http://zerrspiegel.orientphil.uni-halle.de> saytida “Ahvoli zamondin namuna” g‘azali joylashtirilgani, shoir haqidagi ma’lumotlar Qrimning <http://gabdullatukay.ru> saytidan o‘rin olgani buni tasdiqlaydi¹⁰.

Ushbu dissertatsiya Tavallo adabiy merosi birinchi marta monografik asosda o‘rganilayotgani bilan avvalgi tadqiqotlardan alohida ajralib turadi.

Tadqiqot mavzusining dissertatsiya bajarilgan oliy ta’lim muassasasining ilmiy-tadqiqot ishlari rejalari bilan bog‘liqligi. Dissertatsiya Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti ilmiy-tadqiqot ishlari rejasining 2021-2025-yillarga mo‘ljallangan “O‘zbek adabiyoti tarixini o‘rganishning konseptual muammolari” mavzusi doirasida bajarilgan.

Tadqiqotning maqsadi. Tavallo she’riyatida poetik shakl, mazmun va obraz yangilanishining adabiy-estetik tamoyillarini belgilash hamda ijodkor badiiy publitsistikasida zamon voqeligi tasviridagi o‘ziga xoslikni ilmiy baholashdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari.

- Tavallo lirkasida poetik shakl va badiiy uslub yangilanishi tamoyillarini aniqlash;
- poetik mazmun yangilanishida individual ijodiy tafakkurning o‘rnini belgilash;

2001; Ziyo Said. O‘zbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar. Tanlangan asarlar (Nashrga tayyorlovchi: Sh.Turdiyev). – Toshkent: O‘zbekiston, 1974.; Jalolov A., O‘zganboyev X. O‘zbek ma’rifatparvarlik adabiyotining taraqqiyotida vaqtli matbuotning roli. – Toshkent: Fan, 1993; Qayyumov P. Tazkirai Qayyumi. Uch jild. – O‘zR FA Qo‘lyozmalar instituti tahrir-nashriyot bo‘limi, 1998; Shamsutdinov R. Qatag‘on qurbanlari (1937-yil 10-avgust – 5-noyabr). – Toshkent: Sharq, 2007; Fidoyi T. Matbuot jonkuyari //O‘zbekiston matbuoti. – Toshkent, 1998, №2; Jabborov N. Millata jonlar fido // Mohiyat. – Toshkent, 2004, №18; Pardayev Q. Milliy uyg‘onish davri manbalarida adabiy va publitsistik muammolar talqini (“Al-Isloh” jurnali materiallari asosida) Fil. fan. nomz... diss. – T., 2008.

⁹ Tavallo. Millata jonlar fido. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2013; Tavallo. Millat sadosi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMU, 2015; Tavallo. Ey Vatan, ezgu Vatan. – Toshkent: Adabiyot, 2021.

¹⁰ Bu haqda qarang: B.Qosimov. Ikki taqdir: Tavallo va Hoji Mu’in // http/ijod.uz

- shoir ijodida poetik obraz yangilanishining ijtimoiy-tarixiy asoslarini tekshirish;
- adabiy-estetik tafakkur poetik obraz yangilanishining asosi ekanini dalillash;
- adib badiiy publitsistikasida ijtimoiy voqelik ifodasi, til va uslub o‘ziga xosligi masalalarini baholash;
- Tavallo ijodiy merosining milliy uyg‘onish adabiyotida tutgan o‘rnini belgilash.

Tadqiqot obyekti. “Ravnaq ul-islom” to‘plami, XX asr boshlari nashr etilgan “Turkiston viloyatining gazeti”, “Sadoyi Turkiston”, “Sadoyi Farg‘ona” gazetalari hamda “Oyna”, “Al-Isloh”, “Mushtum” jurnallaridagi she’rlari va badiiy-publitsistik maqolalari, Munavvarqori tomonidan to‘plangan “Sabzazor” bayozi, O‘zbekiston Respublikasi DXX arxividagi Tavalloga oid 32592-raqamli “ish” materiallari tadqiqot obyekti sifatida olindi.

Tadqiqot predmetini Tavallo ijodida poetik shakl, mazmun va badiiy uslub hamda poetik obraz yangilanishi tamoyillari, shuningdek, badiiy-publitsistik talqin masalalari tashkil etadi.

Tadqiqot usullari. Dissertatsiyada tarixiy-qiyosiy, analitik, germenevtik, biografik hamda sotsiologik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Tavallo lirikasida poetik shakl va mazmun yangilanishi tadrijiy suratda bosqichma-bosqich kechgani, Vatan va millat mavzusining yetakchi o‘ringa ko‘tarilishi, poetik mazmunning ijtimoiylashuvi, she’riyatning jonli tilga, xalq og‘zaki ijodiga yaqinlashuvi singari adabiy-estetik qonuniyatlar vositasida namoyon bo‘lgani asoslangan;

shoir nazmiy asarlarida an’anaviy poetik shakl saqlangani holda uslub yangilangani an’anaviy aruz doirasida barmoqqa o‘tish jarayoni, ijodkorning badiiy niyatini ifodalashda Sharq-u G‘arb odamlarining surati-yu siyratini qarshilantirish usulidan san’atkorona foydalangani, makaronik poeziyaga qo‘l urgani, ajnabiyo so‘zlarni faol qo‘llash orqali yaratilgan kulgili satirik va humoristik she’rlari misolida dalillangan;

ijodkor she’riyatida poetik obraz yangilanishi qonuniyatlari Vatan va millat obrazi, ma’rifatli va ilmsiz zamondoshlar obrazi, Ovrupo odamlari obrazi tarzidagi tasnif asosida yoritilib, har bir obraz, shoir badiiy niyatidan kelib chiqib, o‘ziga xos xususiyatlarga ega ekani, shoir ijod konsepsiyasini ifoda etgani, adabiy-estetik ideal mukammal poetik talqin etilgani bilan milliy she’riyatimizda o‘ziga xos yangilik ekani isbotlangan;

badiiy-publitsistik asarlari adibning ijtimoiy-siyosiy faolligini ko‘rsatishi barobarida poetik tafakkuri yangilanishida ham o‘ziga xos ma’rifiy-estetik omil vazifasini o‘tagani bid’at va mutaassiblikni qoralash, Vatan va millat taraqqiysi, maktab ta’limi va ilmni taraqqiy ettirish, yangi zamon fan-texnologiyasidan xabardorlikka da’vat tarzidagi tasnif asosida yoritilgan.

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat:

Tavallo she’riyatida poetik shakl va badiiy uslub yangilanishining ilmiy-nazariy asoslari dalillanganligi;

ijodkor nazmiy asarlarida poetik mazmun yangilanishi tamoyillari va bunda individual ijodiy tafakkurning o‘rni belgilanganligi;

shoir lirkasida poetik obraz yangilanishining ijtimoiy-tarixiy va adabiy-estetik omillari aniqlanganligi;

Tavalloning nazmiy, hajviy, publitsistik merosi namunalari jamlangan “Millata jonlar fido”¹¹, “Millat sadosi”¹², “Ey Vatan, ezgu Vatan”¹³ to‘plamlari nashr ettirilganligi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi qo‘llanilgan yondashuv usullari va nazariy ma’lumotlarni berishda aniq ilmiy manbalarga tayanilgani, tahlilga tortilgan materiallarning ilmiy metodlar vositasida asoslanganligi, nazariy fikr va xulosalarning amaliyotga joriy etilganligi, olingan natijalarning vakolatli

¹¹ Tavallo. Millata jonlar fido (Nashrga tayyorlovchilar: I.Ostonaqulov, D.Raxmonova. Mas’ul muharrir: N.Karimov). – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2013.

¹² Tavallo. Millat sadosi. (Nashrga tayyorlovchi: D.Raxmonova). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2015.

¹³ Tavallo. Ey Vatan, ezgu Vatan. (Nashrga tayyorlovchi va so‘zboshi muallifi D.Raxmonova). – Toshkent: Adabiyot, 2021.

tashkilotlar tomonidan tasdiqlanganligi, adabiyotshunoslikning zamonaviy ilmiy konsepsiyalari asosida o‘rganilgani bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati Tavallo ijodida poetik mazmun, shakl, uslub yangilanishi, badiiy-publisistik talqin asoslari aniqlanishi negizida o‘zbek jadid adabiyotiga oid tadqiqotlarda erishilgan ilmiy xulosalarni boyitishida, poetik obraz yangilanishining ijtimoiy-tarixiy va adabiy-estetik omillari hamda badiiy-publisistik asarlarida davr voqeligi ifodasiga doir nazariy qarashlarni takomillashtirishida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati o‘zbek jadid adabiyoti bo‘yicha tadqiqotlar uchun material bera olishi, oliy o‘quv yurtlarining “Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili)” ta’lim yo‘nalishida “O‘zbek adabiyoti tarixi”, “XX asr o‘zbek adabiyoti”, “Adabiyotshunoslik (o‘zbek adabiyoti)” magistratura mutaxassisligida “Jadid adabiyoti tarixi” kabi fanlardan ma’ruzalar o‘qishda va amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazishda, darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar yaratishda manba bo‘lib xizmat qilishi bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalarining joriy qilinishi. Tavallo ijodida poetik mazmun, shakl va obraz yangilanishi tamoyillari masalasi tadqiqi bo‘yicha olingan ilmiy natijalar asosida:

Tavallo she’riyatida poetik mazmun, shakl va badiiy uslub yangilanishi qonuniyatları, poetik obraz yangilanishining ijtimoiy-tarixiy va adabiy-estetik asoslariga doir ilmiy-nazariy xulosalardan Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2017-2020-yillarda bajarilgan OT-FI-030 raqamli “O‘zbek adabiyoti tarixi” ko‘p jildlik monografiyani (7-jild) chop etish” mavzusidagi fundamental loyihaning “Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti” qismida foydalanilgan (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining 2023-yil 6-yanvardagi 01/4-18-sod ma’lumotnomasi). Natijada Tavallo she’riyatida poetik tafakkur yangilanishining milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti takomilidagi o‘rniga doir adabiyotshunoslikdagi mavjud qarashlar boyitilgan.

Tavallo lirik asarlari misolida poetik mazmun, shakl va obraz yangilanishi tamoyillari, obraz evrilishining ijtimoiy-tarixiy asoslariga doir ilmiy-nazariy

xulosalardan Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2018-2020-yillarda bajarilgan “PZ-20170926459 – “Navoiyshunoslik tarixi” (XX-XXI asrlar)” mavzusidagi amaliy loyihada foydalanilgan (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining 2023-yil 6-yanvardagi 01/4-19-son ma’lumotnomasi). Natijada Tavallo she’riyatida poetik mazmun yangilanishida Alisher Navoiyning nazmga doir estetik qarashlari asos vazifasini bajarganiga doir ilmiy xulosalarda istifoda etilgan.

Tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi. Tadqiqot natijalari 3 ta xalqaro, 4 ta respublika ilmiy-nazariy anjumanlarida aprobatsiyadan o‘tgan.

Tadqiqot natijalarining e’lon qilinganligi. Dissertatsiya mavzusi bo‘yicha 15 ta ilmiy maqola chop etilgan, jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiyasi komissiyasi tomonidan doktorlik dissertatsiyalarining asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlarda 2 ta, xorijiy jurnalda 6 ta maqola nashr etilgan.

Dissertatsiya tuzilishi va hajmi. Dissertatsiya kirish, uch asosiy bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan iborat. Tadqiqotning hajmi 121 sahifani tashkil etadi.

I BOB. TAVALLO LIRIKASIDA POETIK SHAKL VA MAZMUN

MUTANOSIBLIGI

1.1. Poetik shakl va badiiy uslub yangilanishi

Shakl bir qadar barqarorlik xususiyatiga ega va uning o‘zgarishi ma’lum bir tayyorgarlikni, ijtimoiy talab va yoinki ijodkor iste’dodining natijasi o‘larоq keskin yangilik paydo bo‘lishini talab qiladi. Ayni shu jihatlarga ko‘ra, u tez o‘zgaruvchanlik xususiyatiga ega emas. Adabiy asarning mazmuni, mohiyati yangilanish, mavzular ham qaysidir ma’noda o‘zgarib borish xususiyatiga ega. Shaklning o‘zgarishiga, eng avvalo, muallifning o‘zi, ijtimoiy vaziyat, keyin esa hatto o‘quvchi ham tayyor bo‘lmog‘i joiz. Zero, shaklni zo‘rma-zo‘raki o‘zgartirish quruq shaklbozlikka sabab bo‘lgani holda, o‘zini oqlamaydi. Ko‘plab manbalarda XIX asr oxiri XX asr boshlari o‘zbek adabiyotida shakl borasida yangilanishlar davri sifatida ko‘rsatiladi. Bunga sabab sifatida esa davr voqealari, kishilardagi tafakkuriy evrilishlar, boshqa xalqlar adabiyoti bilan o‘zaro aloqalarni ko‘rsatish mumkin. Turkistonda kechayotgan voqealar deyarli barcha qalam sohiblari ijodida aks etdi. Avvalgilarga o‘xshamagan hayot tarzi ifodasi – yangicha mazmun esa an’anaviy shakl va qoliplarni, xususan, aruzni rad eta boshladi. Chunki muayyan poetik shakl ma’lum bir mazmunni faqat o‘z imkoniyatlari doirasida ifodalaydi. Zamonning shiddatkor ruhini, yangiliklarni o‘quvchi ruhiga ta’sir ettirish uchun esa yangicha shakl izlanishlariga qo‘l urila boshlandi.

U.Hamdamov bu o‘zgarishlarni quyidagicha tasvirlaydi: “...ulaming she’riyati shaklan har qancha aruziy ko‘rinmasin, mazmunan sekin-asta davr ruhini, to‘g‘rirog‘i, unda yuz berayotgan olamshumul o‘zgarishlar kayfiyatini aks ettira boshlagandi. Shunga ko‘ra, bizda ham “she’r tushunchasi asos-asoslaridan o‘zgarishga majbur” ekanligi ayon bo‘lib qolgan, she’riyat shunga ehtiyoj sezayotgan edi”¹⁴.

¹⁴ Hamdamov U. XX asr o‘zbek she’riyati badiiy tafakkur tadrijining ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Filol. fan. doktor... diss. - Toshkent, 2017. – B. 173-174.

Qozoqboy Yo'ldoshev ham jadid ijodkorlari "yangi mavzularni yangi obrazlar orqali yangi adabiy janrlarda ifodalashga urin"¹⁵ ganligini, "she'riyat aruzga xos ohangdorlik bilan birga barmoqqa xos ochiqlikka erish"¹⁶ ganini tasdiqlaydi.

Biroq N.Afoqova "...barmoq yoki sarbast zamon shiddatini aks ettirish ehtiyoji tufayli, aruz davr ruhini ifoda etolmagani sababli paydo bo'ldi... qabilidagi mulohazalarga"¹⁷ qo'shilib bo'lmasligini ta'kidlagani holda, tadqiqtining boshqa o'rinalarda aruzning barmoqqa o'rin berishini "Adabiyotning uzoq asrlik monotonlikdan, bir xillikdan yangilanishga bo'lgan tabiiy ehtiyoji natijasidir"¹⁸ deya baholaydi.

Avvalo, istalgan yangilanish asosida ehtiyoj yotadi. Ehtiyojki, avvalgi holatda amalga oshirishning iloji bo'lman imkoniyatlarni yangisida namoyon etishi shart. Qaysidir ma'noda aruz o'z davrida hamma ehtiyojlarga javob bergenida, uning o'rnini barmoq yoxud sarbastga bo'shatish bo'yicha, ehtimolki, ijodiy tajribalarga qo'l urilmagan bo'lardi. Eng avvalo, ta'kidlash joizki, jadid adabiyotidagi yangilanish hodisasi ham birdaniga yuz bergen jarayon mahsuli emas. Shakliy yangilanish bosqichma-bosqich vujudga kela boshladi. Bu haqda adabiyotshunos olima Adiba Davlatova: "Yangilik favqulodda amalga oshiriladigan ish emas. U muayyan tayyorgarlik, milliy va ma'naviy asos ham talab etadigan jarayon"¹⁹ deb yozadi.

Jadid adabiyotning shakliy evrilishi sekin-astalik bilan yuzaga chiqqa boshladi. Eng avvalo, mavzuning mohiyatidan kelib chiqqan holda aruziy she'rlar ishq-muhabbatdan bir qadar chekingani holda, davr voqealariga munosabatni o'zida aks ettira boshlagani bois aruziy ohanglarda ritmik yangilanish yuzaga kela boshladi. She'riyat jonli tilga, xalq og'zaki ijodiga yaqinlashish asnosida oddiy xalqqa yanada bog'liqlik kasb eta boshladi. Bundan tashqari, jamiyatning she'riyatga ta'siri

¹⁵ Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. – Toshkent: Yangi asr avlod, 2006. – B. 183.

¹⁶ Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. – Toshkent: Yangi asr avlod, 2006. – B. 184.

¹⁷ Afoqova N. O'zbek jadid adabiyotida she'riy shakllar taraqqiyoti tamoyillari. Filol. fan. dokt. diss... – Toshkent, 2006. – B. 133.

¹⁸ Afoqova N. O'zbek jadid adabiyotida she'riy shakllar taraqqiyoti tamoyillari. Filol. fan. dokt. diss... – Toshkent, 2006. – B. 134.

¹⁹ Davlatova A. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyotida estetik ideal muammosi. Filol. fan. nomz... diss. -Toshkent, 2011. – B. 49.

asnosa yangi shakllangan terminologiya ijodda istifoda etila boshlandi. Bu holatlar qaysidir ma'noda shakliy yangilanishga zamin vazifasini o'tashga xizmat qildi.

G'azallardagi ijtimoiy-siyosiy mavzularning oshib borishi ayni shu masalalarning yoritilishi uchun aruzni mavzuga moslashtirish ehtiyojini paydo qildi va ayni shu ehtiyoj asnosa ijodkorlar aruzdagi bir qadar sodda, osonroq bo'lган vaznlarga e'tiborni oshirdilar. Mustamlaka siyosatiga qarshi eng maqbul kuch sifatida e'tirof topa boshlagan adabiyotning shakliy yangilanishga ehtiyoji yaqqol ko'rinish qolgan edi. Adabiyot millatni uyg'otish vazifasini o'z yelkasiga yukladi. Shu jihatdan, shaklning yangilanish jarayoni bosqichma-bosqich amalga osha borgan holda, dastlab aruzni bir qadar soddalashtirishga, ba'zi o'rirlarda hatto vaznning qat'iy talablarini ham chetlab o'tishga to'g'ri keldi. N.Afoqova: "Bizningcha, o'zbek adabiyotida she'riy shakllarning tom ma'nodagi yangilanish jarayoni aruz va qofiya ichidagi o'zgarishlardan tashqari xalq qo'shiqlari yo'lidagi she'rlarning paydo bo'lishidan boshlandi. Vazn, qofiya va band tuzilishiga ko'ra butunlay o'ziga xos bo'lган, an'anaviy aruz vaznidagi she'rlar shaklidan keskin farqlanuvchi xalq qo'shiqlari yo'lidagi she'rlarning paydo bo'lishiga olib kelgan hodisa, albatta, mazmunning yangilanishi, adabiyot vazifasining o'zgarishi, mumtoz poetika qoidalaridagi taranglikning zaiflashuvi bo'ldi", deb yozar ekan, ayni shu fikrlarning tasdig'i Tavallo lirikasi uchun xosligiga guvoh bo'lamiz.

Adabiyotshunos olim B. Sarimsoqov nazariya xususidagi qarashlarida shakl masalasiga quyidagicha ta'rif beradi: "Badiiy adabiyotda mazmun va shakl muammosi haqida gap ketganda, shaklning ikki xil ma'noda tushunilishini unutmaslik kerak. Birinchisi – shakl mazmunning ifodasi ekanligi, ikkinchisi – shakl mazmunga nisbatan befarq tashqi ifoda emasligi"²⁰. Tavallo she'riyatida ayni shaklning ikki xil holati ham mavjudligini ta'kidlab o'tish joiz.

Olim mazmunni o'ta faol va o'zgaruvchan kategoriya sifatida ko'rsa, shaklni esa unga nisbatan barqarorroq deb baholaydi: "Shunga qaramay, davrlar o'tishi bilan ayrim janrlar "eskirib" qoladi, ya'ni davr talablariga javob bermay qoladi va

²⁰ Sarimsoqov B. Badiylik asoslari va mezonlari. – Toshkent, 2004. – B. 92.

iste'moldan tushib qoladi. Natijada adabiy jarayonga yangi janrlar kirib keladi”²¹. Ayni yangi janrlar bir qator ijodkorlarning muvaffaqiyatli urinishlari hosilasi sifatida adabiyotga kirib kela boshladi. Bu borada Tavalloning ham hissasi bor edi. U dastavval an'anaviy vaznda ijod qilsa-da, mavzu va so‘z tanlash borasida boshqalarni takrorlamaslikka, ming yillik an'analarni davom ettirmaslikka urindi. Chunki endi maqsad bo'lak edi. Xoslar she'riyati deb qaralguvchi aruzda hijo talabiga javob bermaydigan so‘zlar jadid she'riyatining xalqchillashuvi mahsuli sifatida ko'rila boshlandi. Xalqchillashuvdan maqsad esa millatni uyg‘otish. Shu sababli jadid adabiyotida “milliy she'r” atalmish shaklan aruzni, mazmunan barmoqni eslatuvchi ijod mahsullari yuzaga keldi. Shakl to‘liq yangilanmay turib, noodatiy mazmun, yangicha poetik obraz va ifoda adabiy istifodaga kiritila boshlandi. Abdulla Avloniyning “Adabiyot yoxud milliy she'rlar” (1909), Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Milliy ashulalar” to‘plami (1915), Tavalloning “Ravnaq ul-islom (milliy she'rlardan 1-juz’)” shular jumlasidandir.

Tavallo aruzning go‘zal namunalarini yarata olganini uning ijodi bilan tanishgan har bir o‘quvchi oson anglaydi. Aruz vazn qoidalaridan o‘rnii kelsa bir qadar chekinadi. Hamza Hakimzoda Niyoziy “bu adabiyotdan xabarsizlik emas, qora elimizni tushunuvina o‘ng‘ay bo‘lsin uchun” deb tushuntiradi. Jadid davri poetikasi bo‘yicha tadqiqotchi N.Afoqova esa bu holatga “aruzdan boshqa vaznga o‘tisholdi jarayonini aks ettiruvchi o‘zgarishlar”²² deb baholaydi.

Tavallo ijodining o‘ziga xosligi shundaki, shaklda an’anaviylik saqlanib turgan paytda ham uning lirikasida uslub jihatdan originallik namoyon bo‘ladi. Jumladan, uning “Tamoshobog“ xususida” sarlavhali g‘azalida “parilar” va “bizni el”ning har bir xatti-harakatini qarshilantirish orqali mavzu ochib beriladi. Kundalik voqealardan bir parcha tariqasidagi tasvirda millatning madaniy holati to‘laligicha tasvirlanadi. Voqea har yerida go‘zallar sayr qilayotgan tomoshabog‘da sodir bo‘lmoqda. Bu go‘zallarning nafaqat surati, qadam tashlashidan tortib, nafas olishiga qadar ham havas qilsa arziydi. Bog‘i Eram tovuslarining parlarini

²¹ Sarimsogov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – Toshkent, 2004. – B. 95.

²² Afoqova N. Jadid she'riyati poetikasi (vazn va qofiya muammolari). – Toshkent: Fan, 2005. – B. 23.

qalpog‘iga qadagan bu parilar oldida millatni uyatga qoldiradiganlar ham uchrab turadi:

*Ko ‘tarib ishtonni tizdan yuqori, ko ‘krak ochiq,
Bir qilandon, bir fichoq, bir nosqovoq belbog‘ida.*

*Oh, bularni necha mahbublar ko ‘rub, yom-yomu deb,
Hech yaqin kelmay, ko ‘ringiz, har taraf qochmog‘ida.*

Shu o‘rinda parilar bu zamonaviy ilm-ma’rifat ramzi deb oladigan bo‘lsak, na risoladagidek sayr qilishni va na kiyinishni bilmaydigan “yom-yom”larni millatni taraqqiyda ortga tortguvchi illatlar, jaholat, ilmsizlik deb olish mumkin. Tomoshabog‘ bu o‘rinda dunyo ramzi, ya’ni ilmgaga jidd-u jahd etmay, belga nosqovoqni ilgancha, dunyo tomoshasiga, maishatga berilib, undan naf olmay o‘tib ketishga ishora bor. Ko‘rinib turganidek, Tavallo ijodida obrazlarning yangi mazmun-mohiyatga evrilishida shakliyangilikka intilish kuzatiladi.

Tavallo she’riyatida ruscha so‘zlarning qo‘llanishi deyarli barcha jadid ijodkorlarida mavjud holat edi. Ayni ruscha so‘zlarning o‘zbekchalashtirilgan holda she’riyatga olib kirilishi aruz vazni imkoniyatlariga moslashishga urinish barobarida, shaklning yangilanishi yo‘lidagi dastlabki odim, qolaversa, mazmuniy yangilikni-da o‘zida aks ettirar edi. Tavallo asosan ma’rifat, zamonaviy hayot kabi qarashlarini aks ettirishda ayni ruscha so‘zlardan foydalanar edi:

*Iskameyka uzra o‘ltursa necha rohat qilib,
Kafshimiz loyi bila biz ustida yotmog‘imiz.*

Shoir rus tilidagi skameyka so‘zini xalq tilidagi kabi iskameyka tarzida qo‘llaydi va millatning ma’rifatdan yiroq qatlaming tasvirini berish barobarida, og‘riqli holat – jaholat botqog‘idagi millat qiyofasining bir parchasini yaratadi:

*Kelsa “ubrays” deb sadovnik quvlasa bog‘dan bizni,
“Gospodin” dan boshqa so‘z yo‘q, ruschaga cho‘ltog‘miz.*

Shoir millatning holatini bundanda ta’sirliroq ta’riflashi mushkul masala. Hattoki, sayr qilish madaniyati shakllanmagan bu millatning uyg‘onishi qanchalik muhim holat edi. Zero, hali-hamon manzilinida eplab yoza olmaydigan xalq holati

shoirni o‘ylantirmasligi, qayg‘uga solmasligi, yangi hayotga intilish asnosida shakl va mazmunning ham evrilishga yuz tutmasligi mumkin emas edi:

*G‘iromofun aylar sado, bir igna birlan ming navo,
Fatnus olib, ey bedavo, tinch uxlayolmaysiz hanuz.*

*Gimnoz-u semnorga borib, tahsil ulum etti o ‘qub,
Sizlar hamon zanbil to ‘qub, adres yozolmaysiz hanuz.*

“Tavallo, boshqa jadid shoirlari singari, nafaqat Rossiya, balki Yevropa xalqlari hayotidan, shu mamlakatlardagi ilmiy va madaniy hayot yangiliklaridan yaxshi xabardor bo‘lgan. Shuning uchun ham u Turkiston xalqining ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy qoloqlikda yashayotgani bilan aslo murosa qila olmaydi²³. Shu jihatdan u har tomonlama yangilik sari intiladi. Yuqoridagi ruscha so‘zlarning aruz vazni qoidalariga to‘la mos kelmasligi, aruzning ijtimoiy masalalarni yoritishda qulay jihatlarining kamliyi shakliy yangilanishga bo‘lgan intilishni kuchaytirish barobarida, qat’iy talablarni ham yuzaga keltirdi.

Yangilikka, shakliy rang-baranglikka intilish hosilasi o‘laroq dialoglardan foydalanish adabiy tus ola boshladi. Ko‘p asrlik an’anaviy shakldan chekinishda dialogik nutqning ahamiyati yaxshigina sezila boshladi. Zero, dialoglardan mumtoz adabiyotdayoq foydalanish holati mavjud edi. Xususan, lirkada dialogdan o‘rinli foydalanish asarning ta’sirchanligini oshirishi, bu tajribadan buyuk ustozlar bir necha bor foydalangani ma’lum. Lirkada “dialogik shakl muallifning fikri yoki personajlarning psixologiyasini o‘quvchiga yetkazishning kuchli vositasi”²⁴ sifatida talqin etiladi. Bu o‘rinda Xisrav va Farhodning dialogini eslashning o‘ziyoq kifoya:

Dedi: “Qaydin sen ey Majnuni gumrah?”

Dedi: “Majnun vatandin qayda ogah...”

Mumtoz adabiyotdagি dialoglardan foydalanish an’anasi keyinchalik ham davom etdi. Jumladan, Muhammadrizo Ogahiy ijodida ham dialogik shaklga murojaat etiladi:

²³ Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2008. – B. 89.

²⁴ Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1986. – B. 275.

*Dedim: “O’lubtur Ogahiy ashki kanorasiz”, dedi:
“Ashkima gar kanora yo‘q, bo‘lmasa bo‘lmasun, netay”.*

Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqatning mashhur g‘azallaridan hisoblangan “Bir qamarsiymoni ko‘rdim baldai Kashmirda...” matla’li g‘azalida ham dialogdan unumli foydalanilgan:

*Aydim: “Ey, jon ofati, zulfingga bo‘lmishman asir!”
Aydi: “Bu savdoni qo‘y, umring o‘tar zanjilda!”*

Tavallo ham mavzu mohiyatidan kelib chiqib, bir necha bor bunday shakliy o‘ziga xoslikka murojaat etadi:

*Dedim: “Ey bulbuli nola, ko‘zingdin to‘kmagil jola,
Tarahhum qil bu ahvola, berur sanga g‘izo, millat”.*

*Dedi: “Mandin xabar shuldur, magar o‘ldur, va gar kuldur,
G‘izosiz rangimi so‘ldur, kerakmaz o‘zga jo, millat”.*

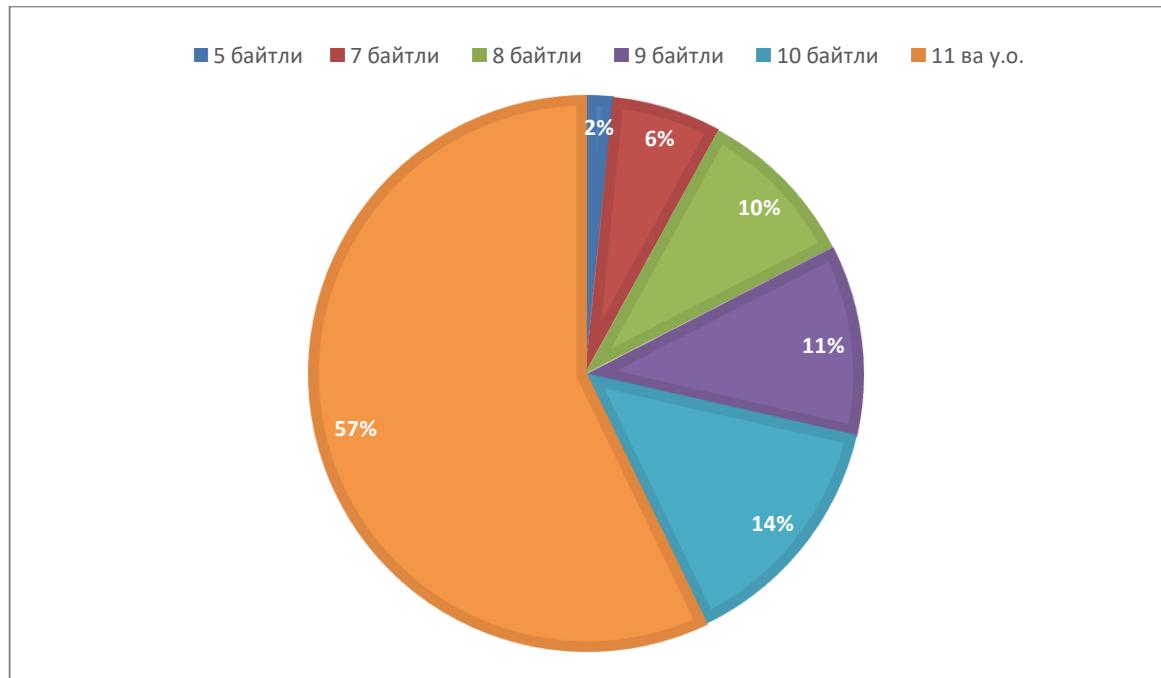
Ko‘rinib turibdiki, endi dialoglarning mazmuniy o‘zgarishi kuzatilmoxda. Shaklning izlanishi yo‘lidagi harakat mazmun bilan uzviy aloqadorlikda o‘zgarishga yuz tuta boshladi:

*“Olingiz bu sadolardin o‘qib ibrat”, dedim, ahbob,
Javob oldim: “Gazet bizga deyur darkor yo‘x, yo‘x”.*

Shuningdek, “Ravnaq ul-islom” to‘plami hamda “Sabzazor” bayozidagi sarlavhalardan ko‘rinadiki, Tavallo deyarli har bir asariga poetik maqsadni aniqroq ifoda etish uchun sarlavha qo‘ygan. O‘z o‘rnida jadid davri adabiyotiga xos bo‘lgan bu shakliy o‘zgarish ham asarning badiiy yukiga, o‘quvchi tomonidan qabul qilinishiga ta’sir qilmay qo‘ymagan. Mumtoz adabiyot an‘analaridan farqli o‘laroq jadid adabiyotida she’rlarga sarlavha qo‘yish holati yangi shakliy belgi bo‘lgani holda, muallif badiiy niyatining, maqsadining asosini, mag‘zini o‘zida aks ettirishi, aynan e’tibor qaratilayotgan tushunchaga urg‘u berishi bilan ahamiyatlidir.

Qolaversa, “Aynan an‘anaviy ishqiy motivning o‘zgarishi, uning ijtimoiy-ma‘rifiy tus olishi, keyinchalik sof ma‘rifiy, ijtimoiy she’rlarning ko‘plab yaratilishi g‘azal ichki strukturasining ham o‘zgarishiga olib keldi. Bu o‘zgarish, birinchi

navbatda, g‘azal hajmining oshishida ko‘rinadi”²⁵. Tavallo ijodida ham, asosan, ma’rifiy mavzulardagi g‘azallar hajm jihatdan yiriklashib borganligini kuzatamiz: uning 63 ta g‘azalidan bittasi 5 baytli, to‘rttasi 7 baytli, oltitasi 8 baytli, yettitasi 9 baytli, to‘qqiztasi 10 baytli bo‘lsa, qolgan 37 tasini 11 va undan ko‘p baytli g‘azallar tashkil etadi.

Hajmning bu tariqa o‘zgarishiga sabab nima edi? Ijodkorning asosiy maqsadi jamiyatning ahvolini ma’lum qilishdan iborat bo‘lib turgan bir holatda, endi tuyg‘ular yagona shaxsga emas, butun boshli bir millat va uning taqdiriga daxldor edi. Shu jihatdan qo‘yilgan muammoni yoritish yoxud xalqqa yetkazib berish maqsadida hajmning ortishi kuzatildi. Shuni ham alohida ta’kidlash joizki, ayni shu holat natijasida ba’zi o‘rinlarda mumtoz adabiyotdan farqli ravishda yangi o‘zbek she’riyatida g‘azal baytlarida badiiyatning pasaygani yoxud barcha baytlarning birdek badiiy puxta bo‘limgani kuzatiladi. Bu kabi holatni qaysidir ma’noda ijtimoiy muhit talabi, siyosiy vaziyat ta’siri natijasi o‘laroq vujudga kelgan kamchilik deya oqlash mumkin.

Poetik shakl yangilanishining navbatdagisi she’riy nutqning asosiy alomati – ritm bilan bog‘liq. Tavallo she’riyatida zohiran aruz hisoblansa-da, ritmiy

²⁵ Afoqova N. O‘zbek jadid adabiyotida she’riy shakllar taraqqiyoti tamoyillari. Filol. fan. dokt. diss... – Toshkent, 2006. – B. 182.

yangilanishlarga ko‘p bor guvoh bo‘lamiz. Bu holatga grafik shakllanishning yangicha namoyishi deb yondashish mumkin. Ayni shu ritmik yangilanish nafaqat Tavallo, qolaversa butun boshli yangi o‘zbek she’riyati vakillarining barchasida kuzatilgani bilan bir qatorda, shakliy yangilanishning eng avj pallasini o‘zida aks ettirishi bilan xarakterli. Jumladan, Tavalloning “Hurriyat haqinda tabriknomा” g‘azaliga e’tibor qaratamiz:

*Ko‘nka tushar/da shoshmang,/ arzon joyin/ taloshmang,
Bir-bir ila/ matoshmang, / chiqingki do/na-dona.*

*Oling o‘run/, tiqilmang, / tinch o‘lturung,/ siqilmang,
Tushmakda muk/ yiqilmang, / qo‘ymas sizni / omona.
— — V — / — — V / — — V — / — — V*

Ayni she’rni ritmik-intonatsion jihatdan boshqacha shakllantiramiz:

1 2 3 4 5 + 1 2
Ko‘nka tusharda shoshmang,
1 2 3 4 + 1 2 3
Arzon joyin taloshmang,
1 2 3 4 + 1 2 3
Bir-bir ila matoshmang,
1 2 3 4 5 + 1 2
Chiqingki dona-dona.

Misralarning sindirilishi ortidan, an’anaviy to‘rtlik shakliga guvoh bo‘lyapmiz. She’rning grafik yangilanishi g‘azalning shakli zamirida sodir bo‘lmoqda.

1 2 3 4 + 1 2 3
Oling o‘run, tiqilmang,
1 2 3 4 + 1 2 3
Tinch o‘lturung, siqilmang,
1 2 3 4 + 1 2 3
Tushmakda muk yiqilmang,

1 2 3 4 + 1 2 3

Qo‘ymas sizi omona.

Ayonki, a-a-a-b tarzidagi qofiyalanish yaqqolroq ko‘zga tashlangan ikkinchi variantda she’r pafosi ham aniq sezilmoqda. Qolaversa, bunday mazmundagi she’rlar “mohiyatan keng ommaga qaratilgan nutq – va’z”²⁶ ekanligini, ularning yaratilishidan pirovard maqsad halqni uyg‘otish ekanligini ham hisobga olish lozim.

“Sadoyi Farg‘ona” gazetasining 1914-yil 11-may, 15-sonida e’lon qilingan “Vaqt g‘animat” she’rida ham xuddi shunday shakliy yangilanishga duch kelamiz:

Yetdi endi,/ otalar, bid’atni siz tash/larga vaqt,

Mone’ bo ‘lmang,/ um(u)r ko ‘rsun,/ yashasun yosh/larga vaqt.

V V — — / V V — — / V V — — / — V —

Ritmik-intonatsion jihatdan boshqacha shakllantiramiz:

Yetdi endi, otalar,

Bid’atni siz tashlarga vaqt,

Mone’ bo ‘lmang, umr ko ‘rsun,

Yashasun yoshlarga vaqt.

Bir sado Farg‘onadan

Chiqdi, atolar, fahm eting,

Rahm etub bizlar uchun,

Ko ‘z kosasin yoshlarga vaqt.

“Yuz yil o‘tib ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan” “Olamga bir nazar” g‘azalida ham ritmik-intonatsion jihatdan ko‘proq barmoqqa xoslik ko‘rinadi:

Osmondag'i tayyoralar (a)

boqg‘il qayonga boralar, (a)

Ey nafs ila ovvoralar, (a)

nechun ko ‘rolmaysiz hanuz? (b)

²⁶ Hamdamov U. XX asr o‘zbek she’riyati badiiy tafakkur tadrijining ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Filol. fan. d-ri... diss. – Toshkent, 2017. – B. 195.

Simsiz birovlar so 'ylashib, (v)

millat g 'amini o 'ylashib, (v)

Yurganda siz to 'y-to 'ylashib, (v)

hech bir uyolmaysiz hanuz. (b)

Ushbu she'r ham mazmunan ommani uyg'otishga qaratilgan. Agar uni muallif "ko'ngil ozig'i" uchungina yozganda edi, balki boshqa shakl, boshqacha so'zlarga murojaat etgan bo'lardi. Yangi va noma'lum narsa hammaning e'tiborini tortishi haqiqatidan kelib chiqib, Tavallo "tayyora", "g'iromofun", "gimnoz", "semnor" kabi yangi leksikaga murojaat etadi. So'z (ya'ni mazmun) yangi, shakl noodatiy – ehtimol, bu o'quvchini ko'proq o'ziga tortar? Haqiqatdan ham Tavalloning bu maqsadi amalga oshdi. Oybekning, Nasrullo Davronning esdaliklariga ko'ra "Ravnaq ul-islom" o'sha paytning eng ko'p o'qilgan kitoblaridan bo'lgan.

"Imtihon haqinda bolalar tilindan" aytilgan ushbu she'r ham Tavalloning shakl va ijodiy uslub yangilanishiga misol bo'la oladi:

Farz bizlarga, ilm izlarga,

Arz sizlarga, bizni otalar.

"Maktabdur rahbar, ilm erur gavhar",

Dedi payg'ambar ko 'b hadislarda.

O'qusun Qur'on, har musulmon,

Yashasun urfon, yashasun millat.

Tavallo lirikasida bu kabi she'rlar ko'plab uchraydi. Alovida ta'kidlash joizki, jadid adabiyotida poetik shakl zamon o'zgarishlari va ijtimoiy evrilishni o'zida aks ettirishga xizmat qildi. Bu omil, bizning nazarimizda, ko'proq o'quvchining – xalqning ruhiy holati bilan bog'liq. Ya'ni keskin siyosiy o'zgarishlar, ocharchilik, mardikorlikka olish voqealari, doimiy zug'umlar, turmush tarzining tobora yomonlashuvi sharoitida kurashuvchanlik, mardonavorlik ruhiyati she'rga ko'cha boshladi. Bu holat xuddi chaqaloq parvarishida "Alla", to'yda "Yor-yor", ta'ziyada yo'qlov-marsiyalarga ehtiyoj bo'lgani kabi o'zgacha ritmga intilish bilan bog'liq edi. Mardikorlik qo'shiqlari orasida eng mashhurlaridan bo'lgan "Qarg'alar" qo'shig'ini eslaylik. Bu ham inson ruhiyatining muayyan ritmga ehtiyoji

mavjudligini ko'rsatadi. Xalq og'zaki ijodiga mansub doston, ertak, qo'shiqlarda ham qahramonning fiziologik va ruhiy holati ritmlar orqali ko'rsatib beriladi. Birgina ritm vositasida biz voqealarning tezlashayotganligi yoxud sustlashganligi, poetik obrazning quvonch yoki alamni his etayotganligini anglaymiz. "Avazxon" dostonidan keltirilgan ushbu parchaga e'tibor qaratsak. Hasanxon do'stlarini uzoq safarga chorlash maqsadida qirq yigitga qarata shunday deydi:

*Qani endi bunda man-man deganlar,
Go 'ro 'g'lining choyu tuzin yeganlar.
Ot ko 'tarib satta shovvoz bo 'lganlar,
Mining otga, bundan Xunxor boramiz²⁷.*

Ushbu parcha barmoqning 11 bo'g'inli o'lchovida, 4+4+3 variantida. Endi asarda voqealar faol harakatga ko'chgan o'ringa e'tibor qilamiz:

*Hasan polvon bosh bo 'lib,
Birday ko 'zu qosh bo 'lib,
Bir-biriga sirdosh bo 'lib,
Xunxor qarab jo 'nashdi,
Qirq bitta yo 'ldosh bo 'lib²⁸.*

Bu parchada esa barmoqning 7 bo'g'inli o'lchovi, 4+3 variantidan foydalanimoqda. Demakki, asarga o'zgacha ruh, qo'shimcha ma'no yuklashda ritmnинг o'rni yuqoriligini jadid davri ijodkorlari ham yaxshi anglashgan va shakliy jihatdan yangiliklarga tez-tez qo'l urishgan. Tavallo she'riyatida ayni shu qadim ohanglarning takrorlanishi, ravon va sodda til badiiyati shakliy yangilanish yo'lidagi ilk odimlar bo'ldi deyish mumkin.

Tavallo she'riyatida "Mushtum" jurnalida ijod qilgan yillar o'ziga xos bosqich bo'ldi. Endi u uslub jihatidan ham, badiiy mahorat jihatidan ham avvalgi Tavalloni eslatmaydi.

Tavalloning "Mushtum"ga kiritilgan she'rlari ichida jamiyat va millat taraqqiyotiga to'sqinlik qiluvchi illatlar qalamga olinadi. "Mag'zava", "Muxbircha"

²⁷ Go'ro 'g'li: O'zbek xalq dostonlari / Aytuvchi Rahmatilla shoir Yusuf o'g'li /. — Toshkent: Sharq, 2006. — B. 120.

²⁸ Go'ro 'g'li: O'zbek xalq dostonlari / Aytuvchi Rahmatilla shoir Yusuf o'g'li /. — Toshkent: Sharq, 2006. — B. 120.

taxalluslari bilan xalq hayotini ro‘y-rost ko‘rsatib, mana shu illatlarni ochib tashlaydi.

“Mushtum”dagi she’rlarini o‘qiy turib, o‘quvchida bir savol tug‘ilishi tabiiy: badiiy ifoda, an’anaviy shakl, iste’dod jihatidan yetarli darajada shakllangan adibning adabiy mezonlarga ko‘ra kam tosh bosadigan asarlar yozishiga nima sabab bo‘ldi? “Kuni kecha o‘z she’rlari bilan xalq o‘rtasida katta obro‘-e’tibor qozongan iste’dodli shoir ana shu tarzda so‘nib, so‘nibgina emas xor bo‘lib yashadi”²⁹. Ayrimlar uning bu kabi holatga, jo‘n va istehzoli ijod yo‘liga tushib qolishiga farzand dog‘i sabab bo‘lgan deya ko‘rsatishadi. Bizningcha esa, yo‘l boshida qo‘yilgan ulkan maqsadlarning yo‘qqa chiqqani, bir umr kurashilgan orzuning boshqalar tomonidan toptalgani shoir ruhiyatiga ko‘proq salbiy ta’sir qilgan.

“Mushtum” jurnalining 1924-yil, 7-son (11-bet)ida “Hozirg‘i pivoxona ashulasi” e’lon qilinadi. Bu she’r mavzu, uslub, ifoda shakli va vositalari jihatidan ham Tavallo ijodida yangilik, xalq og‘zaki ijodi an’analari yo‘lida edi:

*Oshnamsan, oshnamsan,
Etugimdag i poshnamsan.
Quy pivangni, tort tevangni,
Bizga chervon “ni pochyom?”*

*Arman tog ‘am pivasi,
Bog ‘da pishgan mevasi.
O ‘lduradur shevasi
Milisalar “ni pochyom”.*

Jurnalning 1924-yil 22-dekabr, 23-son (6-bet)ida e’lon qilingan “Muborakbod” she’ri ham xalq og‘zaki ijodidagi she’rlarni yodga soladi. “Yanchilgan o‘zbek eli...” deb boshlanadigan she’rning tag zamiridagi ma’noni ilg‘ab olish ham kishidan katta mehnat talab etmaydi:

Qadringni bilmaganlar o ‘z qadrini bilolmas,

²⁹ Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. – Toshkent: O‘zbekiston NMIU, 2008. – B. 91.

*Bersang unga vazifa, aslo ado etolmas,
 Bo 'lsa garang qulog 'i, so 'zga qulog osolmas,
 Boshida mag 'zi yo 'qlar bir foyda ham ololmas,
 Hoy, hoy dedim, hoy o 'zbek, senga soqol muborak.
 Amma-xolasi havodor!...*

Tavallo she'riyatida o'z davriga xos bo'lgan yana bir uslubiy yangilik uning makaronik poeziyaga ham qo'l urganidadir. "Ajnabiy so'zlarni (varvarizmlarni) ko'plab kiritish natijasida yaratilgan kulgili satirik va yumoristik she'rlar"³⁰ ini asosan "Mushtum" jurnali orqali o'quvchilarga yetkazdi. Mana, ulardan biri:

*"Izdirast" "aznakum" desam ko 'chada,
 Bir xotin o 'xshatib chunon urdi.
 "Binavat fajalist " desam qaramay,
 Sudrabon teptilar, sho 'rim quridi.
 "Vot bilat men chilen" dedim yig 'lab,
 "Cho 'rt , ishak, molchi !" deb yuzin burdi...*

She'r garchi "Bir sho'ring qurg'ur tilidan" bayon etilayotgan bo'lsa-da, unda o'sha davrdagi millatdoshlarimizga xos til bilmaslik, ichkilikka ruju' qo'yish, alaloqibat, o'z Vatanida yelka qisib yurishga majburligi bayon etiladi.

Jadid adabiyoti, xususan, Tavallo ijodidagi bu kabi shakliy o'zgarishga yuzlanish hodisasi tamomila yangilanayotgan lirikaning yaralishi uchun dastlabki odimlar bo'ldi. Adabiyotshunos olma va hassos shoira N.Afoqova yangi o'zbek she'riyatidagi shakliy o'zgarishlarning ahamiyati haqida to'xtalib quyidagi fikrlarni bildirib o'tadi: "Umuman olganda, XIX asrning oxiridan boshlangan o'zbek she'riyatidagi shakliy va mazmuniy yangilanish jarayoni hozirgi kungacha davom etib kelmoqda. Bugungi she'riyatimizda kuzatilayotgan ana shunday shakliy yangilanishlar alohida e'tiborga loyiq. Jadid shoirlarining tarixiy xizmati ular yaratgan asarlarning san'at asari sifatidagi qimmatidan qat'i nazar o'tmisht adabiyotini yangi zamon adabiyoti bilan, milliy adabiyotni jahon adabiyoti bilan

³⁰ Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1979. – B. 174.

bog‘laganligida, yangicha yo‘nalishdagi adabiyotning boshlovchilari bo‘la olganligida, bu adabiyotning tamal toshlarini qo‘yanligidadir”³¹. Ayni yuqoridagi fikrlar ham yangilanayotgan she’riyat shamoli keyinchalik ulkan bo‘ronlarga sabab bo‘lib, tamomila o‘zgargan va toza o‘zbek sheriysi yaralishiga zamin hozirlanganini ko‘rsatadi. Eng muhimi, ayni shu bo‘ronning, isyonning vujudga kelishida, tom ma’noda shaklan yangilangan o‘zbek she’riyatining yaralishida Tavallonining ham o‘rni beqiyosdir. Shoir:

Millatim, millatim, bir yaxshi xizmat qilmadim,

Qil sado, boshimga kel, ketsun boshimdan g‘aflatim

kabi misralarni yozib o‘zini millatning yonida doim burchli sanab, Vatani uchun qilgan xizmatlaridan ko‘ngli to‘lmay yashagan bo‘lsa-da, bugungi kun, hozirgi adabiy muhit uning Vatan va adabiyot oldidagi xizmatlarining naqadar beqiyos va ulug‘ ekanligini ko‘rsatib turibdi. Zero, har kimga, har qanday harakat va yangilikka vaqt o‘zining eng haqli xulosasini chiqazadi va buni hech kim, hech narsa o‘zgartira olmaydi. Ayni shulardan xulosa qilib aytishimiz mumkinki, bugungi avlod va bugungi adabiyot o‘z fidoyi ota-bobolaridan, jumladan, Tavallodan qarzdordir.

1.2. Poetik mazmun yangilanishida individual ijodiy tafakkurning o‘rni

Ijodkorning individual ijod mahsuli umumiyligi ijodiy jarayonning tarkibiy qismi bo‘lib, ko‘p jihatlari bilan uzviylik kasb etadi. Ya’ni hech bir badiiy asar an’anaviy tafakkur zaminidan uzilgan holda vujudga kelmaydi: “Ijoddagi yangilik individual dunyoqarash, yondashuv, mahorat, tayyorgarlik (psixologik omillar)ga ega bo‘lish, usullar, uslub tanlash, talqin yaratish va badiiy shakllar ijod qilish – ijodiy o‘zlikning namoyon bo‘lishidir. Shunday xususiyatlarga ega bo‘lgan san’atkori nimani ijsro qilmasin, uni o‘z ovozi toniga moslaydi – individuallashtira oladi. Bu xossalardan individual ijodiy tafakkurni aks ettiradi va poetik ijodda mazmun yangilanishiga

³¹ Afoqova N. O‘zbek jadid adabiyotida she’riy shakllar taraqqiyot tamoyillari. Filol. fan. doktori ... dis. – Toshkent, 2006. – B. 97.

asos yaratadi. Ijodkorning individual ijod mahsuli umumiy ijodiy jarayonning tarkibiy qismi bo‘lib, ko‘p jihatlari bilan uzviylik kasb etadi. Ya’ni hech bir badiiy asar an’anaviy tafakkur zaminidan uzilgan holda vujudga kelmaydi”³².

Adabiyotshunos Q.Yo‘ldoshev shakl va mazmun masalasini quyidagicha izohlaydi: “Adabiy asarning mazmuni uning mohiyati, shaklini esa mohiyatning namoyon bo‘lish tarzi sifatida ham tushuntirish mumkin. Boshqacha aytganda, mazmun – ijodkorning ochun haqidagi o‘ylari, voqelikdagi biror hodisaga fikriy va hissiy munosabati. Shakl esa ana shu munosabatning ifodalish tizimi va yo‘sindir. Bundan ham jo‘nroq ifodalansa: mazmun – bu yozuvchining nima degani bo‘lsa, shakl uning qanday deganidir”³³. Ayni fikrlardan kelib chiqib aytish mumkinki, mavzu umumiyligi, mazmun esa xususiylik xususiyatiga ega. Ya’ni Vatan, muhabbat, sadoqat va xiyonat, yaxshilik va yomonlik, oq va qora kabi tushunchalar adabiyotning bosh va o‘lmas mavzusi bo‘lsa, ijodkorning dunyoqarashi orqali ayni shu mavzularning yangi hayotni boshlashi uning mazmunidir. Mavzu butun adabiyotga tegishli bo‘lgani holda, mazmun muallifga tegishli bo‘lgan individual xususiyatdir. Faqatgina chinakam iste’dodlarga mazmuniy yangilik yaratishga qodirdir. Qolganlar esa barcha ijod etgan mavzularda, barcha aytgan fikrlarni takrorlovchilardir xolos. Aslini olib qaraganda har bir davrning, ijtimoiy muhitning eng dolzarb mavzusi mavjud bo‘lgani holda, iste’dodlar ayni shu mavzularning mazmunini davr ehtiyoji, ijtimoiy muhit talabi va eng avvalo, o‘z dunyoqarashidan kelib chiqqan holda yangilaydi. Shu ma’noda jadid adabiyotining bosh mavzusi vatan, millat, hurriyat bo‘lgani holda, jadid shoirlari ayni shu mavzularga betakror, badiiyatan mukammal va pishiq mazmun yuklay oldilar. Zero, mazmun ijodkorning dunyoqarashi, tafakkuri mahsuli o‘laroq paydo bo‘ladi. Ya’ni “She’rdagi davr tushunchasi ijtimoiy-siyosiy voqelik bilan bog‘liqlikdagi inson hayoti bilan belgilanadi. She’riyat insoniyat uchun yaratilar ekan, shoirlar uchun davr miqqosi zamondoshlari hayoti, inson taqdiri bilan xarakterlanadi; insonning bugungi hayoti,

³²Hojiyeva Sh. Cho‘lpon she’riyatida poetik tafakkurning yangilanish tamoyillari. Filol. fan. bo‘y. fal. doktori ... dis. – Qarshi, 2019. – B. 33.

³³ Yo‘ldoshev Q. Badiiy tahlil asoslari. – Toshkent: Kamalak, 2016. – B. 123.

tushuncha va tafakkuri bilan uzviy bog‘liqlikda namoyon bo‘ladi”³⁴. Shu jihatdan poetik mazmun tushunchasi har bir ijodkorning o‘ziga xosligini belgilab beruvchi tendensiyadir. Uning olamdan anglagan ma’nolarini ijodiy prizmasidan qanday o‘tkazib, qanday ifodalashi o‘z-o‘zidan mazmunni shakllantiradi.

Bu borada adabiyotshunoslikda doimiy bahs mavjud. Xususan, “yunon dramaturgi Sofokl buyuk zamondoshi Evripid ijodidan o‘z ijodining farqini bunday deb izohlagan: “Men odamlarni ular qanday bo‘lishi lozim bo‘lsa, shunday tasvir etaman, u esa odamlarni aslida qanday bo‘lsalar shunday tasvir etadi”³⁵. V.G. Belinskiy ham ijodkorlarni ijodiy xususiyatlariga ko‘ra hayotni qanday bo‘lsa, shunday tasvirlaydiganlar va hayot qanaqa bo‘lishi lozim bo‘lsa, shunday tasvirlaydiganlarga ajratadi³⁶. V. Xalizev ham bu borada ikkiga ajratish tarafdori: anglam fenomeni sifatida va tasavvurning hissiy (ko‘rish va eshitish vositasida) gavdalanishi orqali³⁷.

Y.M. Lotman esa poetik mazmunning yangilanishiga munosabat bildirib: “Novatorlik har doim ham yangilik kashf etish emas, balki u an’anaga alohida e’tibor bilan qarash va ayni paytda xotirada uni tiklash hamda u bilan o‘xhash bo‘lmaslik” ekanligini ta’kidlaydi³⁸. Olimning fikrlariga qo‘shilgan holda aytishimiz mumkinki, poetik mazmun yangilanishi uchun ijodkor dastlab o‘ziga qadar mavjud tajriba va bilimlardan xabardor bo‘lishi va ularni qayta ijodiy o‘zlashtirishi, mukammallashtirishi lozim. Chunki yaratilayotgan obraz, badiiy tasvir vositalari yangilikmi yoki boshqalarning takrorimi? Buni bilish uchun ijodkor o‘ziga qadar ijod qilganlarning poetik mahoratidan xabardor bo‘lishi kerak. G‘ildirak ikki marta kashf etilmagani kabi, adabiyotda ham ayni mavzuga bir xil yondashuv asnosida bir xil mazmun yaratilishi hech bir badiiy kashfiyot va natijani bermaydi.

³⁴ Rahimjonov N. Davr va o‘zbek lirikasi. – Toshkent: Fan, 1979. – B. 8-9.

³⁵ Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1986. – B. 367.

³⁶ Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1986. – B. 367.

³⁷ Хализев В.Э. Теория литературы – Москва: Высшая школа, 1999. – С. 10.

³⁸ Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. – Ленинград, Просвещение, 1972. – С.130.

Har bir ijodkorda o‘zi mansub bo‘lgan davrning ta’siri yaqqol kuzatiladi. Chunki zamoni, muammolari, o‘y-tashvishi bir bo‘lgan chog‘da ijodkorlar bir-birlarinikiga o‘xshash obrazlar yaratishi mumkin, biroq haqiqiy iste’dod uning ifoda yo‘sini mazmunan betakror etgan holda boshqalarnikidan ajratib tasvirlay oladi.

Tavallo ijodida ham mumtoz poetik obrazlar: gul, bulbul; zamondosh ijodkorlari kabi Vatan, ilm-ma’rifat masalalari badiiylikni ta’minalashga xizmat qilgan bo‘lsa ham, individual ijodiy tafakkur orqali ularni yangilay oldi. Ayrim asarlarida millatning mavjud holatini to‘g‘ridan-to‘g‘ri tasvirlasa, ayrim asarlarida yuksalish orzu-umidlarini ijodiga singdirdi. Mumtoz adabiyotda oshiqlik timsoli sifatida ta’riflanadigan bulbul jadid adabiyotiga kelib, tamomila yangi qiyofa kasb eta boshladi, bu obrazning mazmun-mohiyati tubdan yangilandi, obraz mazmunining yangilanishi she’riyatdagi mazmuniy yangilikning daragi edi deyish mumkin. Jumladan, Elbek shunday yozadi:

*Tinmay tun-kun gul shoxida sayrab turg ‘on mungli qush,
Ayt-chi, sening sayrashingni gul ham biroz sezarmi?*

Ayni shu kabi obrazlarga yangi ma’no yuklash asnosida mazmuniy novatorlikka intilish Tavallo ijodining asosini tashkil etadi. Tavallo she’riyatidagi mazmuniy evrilish asosan to‘rt yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Ayni shu jihatlarga ko‘ra uning adabiy merosi umumiyligi mazmun-mohiyatini quyidagicha tasniflash mumkin:

- 1) *milliy;*
- 2) *diniy-ma’rify;*
- 3) *ilm-ma’rifat mavzusi;*
- 4) *ijtimoiy.*

Milliy mavzudagi she’rlar Tavallo adabiy merosining asosini tashkil qiladi. Millat ravnaqi, ilmga intilish, Vatan hayotining yaxshilanishi u urchun asosiy maqsad edi. U “Mumtoz poetikada o‘zni ko‘rsatish kerakmi yoki davr ijodkorlardan kutayotgan jasoratga qo‘l urish kerakmi?” tanlovida ikkilanmadidi. Vaholanki, uning mumtoz adabiyot an’analari yo‘lida yaxshigina toblangan uslubi bor edi:

Bahor o‘ldi, ochildi g‘unchalar, g‘uncha dahonim, kel,

*Muattar aylabon kulbamni bir yo 'l bo 'stonim, kel,
 Nisor aylay yo 'lungga, jismim ichra naqdi jonim, kel,
 Sabohatlik nigorim, mahvashi nomehribonim, kel,
 Ravon azmi safar qil, lutf ila sarvi ravanom, kel.*

Birgina ushbu muxammasdan ko‘rinadiki, “Ilmi sanoe”da Tavalloning o‘ziga xos iqtidori bo‘lgan. Biroq unga bu boradagi shon-sharafdan ko‘ra, millatning taqdiri muhimroq edi. Hamza kabi “qora elimizni tushunivina o‘ng‘ay”, Cho‘lpon kabi “xalq turmushini yengillik tarafiga” yurgizish uchun “qishloq tilida ko‘broq yozib anglatish”³⁹ga bel bog‘ladi. “Yoz milliy tinmay aslo, qo‘y, tashla oshiqona”⁴⁰ tarzidagi xulosasi esa Mirmuhsin Shermuhammedov fikri bilan ham o‘xhash. U nafaqat o‘zi, balki boshqa safdoshlari ham millat hayotini ro‘y-rost bayon etuvchi asarlar yozishini, shu orqali ularga to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatishi mumkinligini bayon qiladi. “Savqi taraqqiy” sarlavhali g‘azalida bu fikrni yanada ochiqroq ifodalaydi. Millatdoshlarni g‘aflat uyqusidan uyg‘onishga, jaholat chodiridan chiqishga chorlaydi. Millat g‘amini yemoq “palov, sho‘rbo ham norin” tanovulidan ming karra totliroq ekanligini, choyxonadagi choyxo‘rlikdan maktabdagidan urfon chashmasidan totmoq afzalligini she’rga soladi. Zamondan boxabarlik istasang, she’r o‘qi degan xulosaga keladi. Chunki u yashayotgan davr ijodkorlari she’rga yangi vazifalar yuklagan, bu xalqning ijtimoiy hayotida yaqqol ko‘zga tashlanayotgan edi:

*Zamondin voqifo ‘lmoq istasang nazmi Tavalloni
 O‘qi, millat, bo‘lursan boxabar olamni korindan.*

Millat hayotining har bir sahnasi: maktab, ilm-ma’rifat, gazeta-jurnal uchun qizg‘anilgan pullarning to‘y-maishat uchun sarflanishi sahnalari deysizmi, zamondan, taraqqiydan ortda qolishmi – hamma-hammasini birma-bir yangicha qarashlar va ohorli mazmun bilan she’rga soldi:

*Hamisha bir juvon ko‘rgonda yuz maktabni tark aylab,
 Chunon biz o‘rgulub, xo‘b irshayub, parvonamiz, yo rab.*

³⁹ “Sadoyi Farg‘ona”. – 1914. – №10

⁴⁰ “Ravnaq ul-islom”. – Eski Toshkent, 1916. – B. 3.

“Sadoyi Farg‘ona” gazetasining 1915-yil 15-may, 121-sonida “Vujudimdan bir rijo” sarlavhasi ostida ham chop etilgan muxammasda esa qat’iyat bilan millatga xizmat etish shartini bayon qiladi. Uning uchun bu dunyoda borlikning sharti, tiriklik nafi – xalqqa xizmat qilmoqda ekanini yuksak badiiyat va poetik novatorlik bilan o‘ziga xos tarzda ifoda etadi:

*Ey qo ‘lum, pul tutma hargiz millatga yordamlashmasang,
Bo ‘lma xushnud, ey dilim, millat g ‘amin g ‘amlashmasang.
Ravshan o ‘lma, ey ko ‘zum, yoshing to ‘kub namlashmasang,
Fikrim, ochilma, agar she ‘ring yozib xamlashmasang.
Chiq ichimdan, jonim, ey san, manga hamdamlashmasang.*

“She’rlarim bilan xalqni g‘aflatdan bedor qilolmasam, Yaratganga qanday yuzlanaman?” degan xavotir mudom uni qiyab keladi. Bu xavotirlar esa, afsuski, asossiz emas. Chunki zamona odamlari “millati mahv o‘lsa” parvo qilmaydigan, “sho‘rbo, palov, norin” berib, “so‘ngra ikki yelkasiga tefsalar” ham ori kelmaydigan, indamas gung holiga kelib bo‘lgan...

Bu ko‘rguliklar yechimi ilmu ma’rifatda ekanligini yaxshi anglagan shoir zamondoshlariga nasihat qiladi, farzandlar kamoli uchun mablag‘ tikmoqqa chorlaydi, “qorong‘u dilni yoritguvchi”, “maqsudg‘a yetkazguvchi” vosita ilm ekanligiga ishontirmoqchi bo‘ladi:

*Hushing o ‘lsa, do ‘stlar, aldanma boylar molig ‘a,
Boqmag ‘il turlik libosa, boq aning a ‘molig ‘a,
Necha ta ‘lim aylayur, atfolining akmolig ‘a,
Abru nayson demag ‘il, gulshanda gul ahvolig ‘a,
Qatrayi boron emasdir, diydayi giryonidir.*

Shoir ijodiga chuqurroq nazar tashlash asnosida uning lirkasida ayni bir mavzuga emas, baki har bir mavzuga murojaatda novatorlik kuzatiladi. Bu holat Tavallo davrida, umuman, jadid adabiyoti davrida mazmuniy yangilanish pishib yetila boshlaganini ko‘rsatadi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, “O‘zbek she’riyati tarixidagi yangilanishlar jarayoni kuzatilsa, XX asr davomida keskin

o‘zgarishlar ro‘y berганligи ma’lum bo‘ladi”⁴¹. Zero, bu davrning talabi faqat va faqat yangilikka, taraqqiyga intilish edi. Tavallo ijodida ham ayni shunday – millat taraqqiysi uchun xizmat qiluvchi, qaysidir ma’noda yechimi eng muhim bo‘lgan mavzular yetakchilik qiladi. Jumladan, millat taraqqiysi uchun eng muhim bo‘lgan tahsili ilm farzida qiz-o‘g‘ilga ajratmaslikka, xotin-qizlarni ham ma’rifatli qilishga chorlaydi:

*Farz bizlarga, ilm izlarga,
Arz sizlarga, bizni otalar.
“Maktabdur rahbar, ilm erur gavhar”,
Dedi Payg ‘ambar ko ‘b hadislarda.
O‘qusun Qur’on, har musulmon,
Yashasun urfon, yashasun millat.*

Ilmsizlik butun insoniyat uchun eng ulkan fofija ekanini ta’kidlagani holda, ilmsizlik sabablari va fojialarini “Baxtsiz millat”, “Savdogar tilindan”, “Kel, ey millat...” murabba’ va muxammaslarida, “Nijniy yarmarkasidagi yangi ashula”, “Bir sho‘ring qurg‘ur...” kabi hajviy g‘azallarida yaqqol tasvirlaydi. Xususan, “Dunyo ketishiga bir nazar” g‘azalida shunday savol qo‘yadi:

*O‘ylangiz insof edub, bormi jahonda biz kabi?
Borcha millatlar arosinda taraqqiyda qoloq?*

Ayni shu o‘rinda aytish mumkinki: “Millatni moddiy va ma’naviy tanazzuldan faqat ilm-ma’rifat asrab qolishiga ishonch jadidlar faoliyatining negizini tashkil etadi. Har bir insonni uyg‘oqlikka, ilm olishga, axloqiy poklikka, ma’nan yuksalishga, turli bid’at va xurofotlardan, tuban axloqiy qusurlardan xalos bo‘lishga da’vat ularning turli janr va mavzularda yozgan asarlarida yaqqol sezilib turadi”⁴².

Shoir mana shu qoloqlikka tortayotgan illatlarga qarshi tinimsiz kurashishda o‘zida kuch topaveradi. Uning uchun millat sha’ni, taraqqiyot tomon yo‘l turganda na g‘urur va na obro‘ birlamchi emas:

⁴¹ Mullaxo‘jayeva R. Tafakkur yangilanishi. – Toshkent: Muharrir, 2019. – B.84

⁴² Karimov B. Qodiriy va ma’naviyat. Jadidchilik va milliy istiqlol tantanasi. – T., 2002. – B.54.

Dedim: “Millat uchun o ‘ldursa ham yozmoqni qo ‘ymasman”,

Alar dedi: “Tavallo, sanda hech bir or yo ‘x, yo ‘x, yo ‘x”.

Bu sinovlarning nihoyasi, bu zulmatning yakuni bormi degan savollarga javobni “Oh-u hasrat” she’rida topgandek bo‘lamiz. Unda yurtga, millatga muhabbat tuyg‘ulari so‘zlar shodasida terilib, qog‘ozga tushadi, millat dardida yaratilgan har satri tavof etishga arzigulik qiymat qozonadi:

Ey Xudo, ber bizingdek bedavolarga davo,

Qildi millat ko ‘kragini ta ’na tirnoqi yaro.

Shu ikki satrdayoq shoir ko‘pgina vositalardan unumli foydalana olgan: birinchi satrda “bizingdek” so‘zi ishlatalmoqda. Shoir yaratganga iltijo qilar ekan, uning rahmatiga sazovor bo‘lishga umid bog‘laydi. Bu umidning asosini “Uning o‘ziniki” ekanligini ta’kidlovchi “-ing” qo‘shimchasini qo‘llash orqali beradi va mazmunning o‘ziga xos ifodasiga erishadi. Ya’ni millat hech bir zulmat ko‘chasini chetlab o‘tmadi, illatlar botqog‘iga tobora botib bordi, biroq Yaratganga isyon etmadi, undan begona bo‘lmadi. “Sendan yuz o‘girmadik” degan ifoda ham singdirila olgan mazkur satrda. Ta’naning o‘tkir va jirkanch tirnoqlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri millatning yuragini, ko‘ksini nishonga olgan. Tirnayverib-tirnayverib yara hosil qilgach, unga bir zum esa-da tinchlik bermaydi. Endi bu millatning na halovati, na tirikligi bor. Axir ko‘ksi birovning ayovsiz qo‘llariga tutqizilganlar qanday omon qolishi mumkin? Buning birgina yo‘li bor: Ollohning o‘zi to‘g‘ri yo‘lga hidoyat etishi.

“Baxtsiz millat” muxammasida ham ayni g‘oya davom ettiriladi:

Qilib joy qarg ‘a-quzg ‘un burgutu lochin uyosig ‘a,

Ko ‘ring, yo ‘lotmayur o ‘z mulkini, bas o ‘z egosig ‘a.

Solur zulmat, yoronlar, partavi olam ziyyosig ‘a,

Qilingizlar duokim, yetmasunlar muddaosig ‘a,

Xudoyo, saqlagil bechorai millatni tuhmatdin...

Shoir o‘z zamonidagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni obrazlilik orqali shunday ifodalaydiki, majoz haqiqatga libos bo‘lib, mazmunning sirliligi va salmoqdorligiga hissa qo‘shdi. 1918-yilda yaratilgan mazkur asar orqali kimlar nazarda tutilmoqda?

Turkiston boshidagi, haqiqiy burgutu lochindek mard va jasur erlar o‘lkasidagi “qarg‘a-quzg‘un”lar kimlar? Ular qanday “jasorat” bilan burgut uyasiga kirib borishdi? Shu kabi savollarga shoir turkistonliklarning tarqoqligi, birlasha olmasligi sabab bo‘lmoqda hammasiga deya javob berishdan o‘zini tiyadi. Natijada o‘quvchi so‘zlar ortidagi sirni o‘zi “anglaydi”. Burgutni mudroq bosgan taqdirdagina, hushyorlikni qo‘ldan boy bergandagina, o‘laksaxo‘r quzg‘unlar uning ustida aylana boshlaydi. U o‘z xatosini anglab yetganda, allaqachon bir gala quzg‘unlar qurshovida qolgan bo‘ladi. Atrofdagi qondoshlari unga ko‘mak qo‘lini cho‘zishmasa, hech bir harakatdan naf yo‘q, taqdiri nomunosib o‘lim bilan yakun topadi. Bu ramziylik Turkistonning ayni paytdagi haqqoniy tasviri edi.

Tavalloning millat, milliyat haqida yonib bitganlarini shunchaki o‘qib bo‘lmaydi. Qo‘lidagi qalami gohida jamiyatdagi illatlarga qarshi ko‘tarilgan qamchiga aylanadi. “Umuman, jadidchilik mohiyati hayotning o‘zidagi muammolar qadar boy va rang-barangdir. Uning markazida istiqlol uchun kurash g‘oyasi turardi. Bu – o‘z yeriga, eliga, diliga, diniga, tiliga o‘zi egalik qilish, buning uchun esa uyg‘onish, yuksalish, rivojlanish kerak degan fikr edi”⁴³. Tavallo mavzularni ba’zan xitob, gohida nido kabi badiiy jihatlardan foydalangan holda yanada rang-barang va o‘ziga xos qilib shakllantiradi. O‘ziga moslik darajasi bilan zamondoshlari orasida ajralib turdi. Xalqini jaholatdan qochishga, ilm olishga chorlagani holda, O‘zining kamtarona nazm gulshaniga taklif etib, qalam kuchi ila xolisona xizmat etgan, “oh millat, top taraqqiy deb to‘kub ko‘zlarga xun” deya fig‘on chekib, yurak-bag‘ri millatining farovonligi yo‘lida qon bo‘lgan, qardoshlari ko‘ngliga dovul misoli o‘tkir so‘zлari ila kira olgan, she’rlarida yurt dardida yonib, “Ey qarindosh, uxmlamangiz, biz kutarmiz sizdin ish” deya xitob qiladi. U hech bir yurt odamlaridan aql-zakovati bilan kam bo‘lмаган xalqini bid’at va xurofotdan ilmu ma’rifatni ajrata bilishga undaydi.

Tavallo ijodiy tafakkuri rivojlanishida xalq og‘zaki ijodining ham o‘ziga xos ta’siri bo‘lgan. Qarg‘ishlaru alqov (olqish)lardan she’rlarida unumli foydalana oldi,

⁴³ Mamatqulova N. Adabiyot va ma’rifatparvarlik. Jadidchilik va milliy istiqlol tantanasi. – T., 2002. – B.62.

shu jihat ham she’rlarining xalqchillashuviga ijobiy ta’sir qildi: “*To ‘g’ri yurgil, bo ‘lmasa, sinsun ayog’, bo ‘lg’il cho ‘loq*”, “*Ajab tashvishlara o’lding sabab olamda, girmon, o’l, Xusumatdor o’lmay, sen bu kun yer birla yakson o’l*”, “*Bilmading qadrimni deb, go ‘r ichra tanbeh bermagil*” kabi satrlarni uning ijodida uchratish mumkin. Bu kabi qo’llanishlarni, ayniqsa, uning hajviyotida ko‘p uchratamiz. N.V. Gogolning “Agar kulgi shunchalik qudratli bo‘lib, undan qo‘rqrak ekanlar, demak, kulgini bekordan bekorga sarf qilish kerak emas. Men bilgan barcha yomon narsalarni bir joyga yig‘ishga va hammasi ustidan bira to‘la kulishga qasd qildim”, – deb yozganiga qiyosan, ehtimolki, Tavallo imzosining “Mag‘zava”, “Muxbircha” va boshqacha atalishlarga aylanishiga ijtimoiy hayotdagi o‘zgarishlar sabab bo‘lganini ko‘rish mumkin. “Xalq ommasining mustamlakachilik zulmi va zulmatidan xira tortgan ko‘zlarini ochish, uni so‘nggi asrlarda o‘z qa’riga tortgan qoloqlik muhitidan xalos etish uchun, avvalo, o‘zi kechirayotgan turmushning ayanchli manzaralarini, o‘zining nochor ahvolini, elu yurtni chirmab tashlagan jaholat va nodonlik pechaklarini unga yaqqol ko‘rsatish lozim edi. Buni yaxshi tushungan Tavallo birinchi navbatda hajviy lirika imkoniyatlaridan foydalanishni o‘ziga maqsad qilib oldi. Mumtoz adabiyotdagi hajv san’ati an’analaridan yangi tarixiy-madaniy sharoitda mahorat bilan foydalanish va davom ettirish san’atini mukammal egalladi”⁴⁴. Tavallo lirikasidagi hajviyot mavzularning rang-barangligi jihatidan alohidilikka ega va uning adabiy merosidagi salmoqli o‘rin egallagan hajviyotni mavzu jihatidan quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Ijtimoiy hayot voqealari tasvirlangan she’rlar (“Nijniy yarmarkasida yangi ashulalar”, “Sharq mакtabida imtihon”, “O’ktabr ashulasi”, “Bu ham bir ashula” kabi).
2. Xotin-qizlar ahvoli, huquqlari ko‘rsatilgan hajviy she’rlar (“Mazluma qizlar ashulasi”, “Mayligamu?”, “Xotin-qizlar fig‘oni” kabi).
3. Hayotdagi salbiy illatlar tasvirlangan hajviy she’rlar (“Hozirgi pivoxona ashulasi”, “Restoran”, “Hofizlar tilidan”, “Gul yuzingni”, “Mushtum kupleti” kabi).

⁴⁴ Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. – Toshkent: O‘zbekiston NMIU, 2008. – B.89.

4. Matbuotning ijtimoiy hayotdagi ahamiyatini ko‘rsatuvchi she’rlar (“Mendan non savat”, “Qalam”, “Izhori tashakkur”, “Yaqinda ja-ja-jakdir” kabi).

5. Din ahli tanqidi, ahvoli berilgan hajviy she’rlar (“Ro‘zada mashg‘ulotim”, “Tegirmon navbati bilan”, “Yanvar to‘poloniga bag‘ishlab” kabi).

Tavalloning ijtimoiy hayot voqealari tasvirlangan hajviy she’rlarda davr hodisalariga faol munosabat kuzatiladi. Turkiston uchun butunlay yangilik bo‘lgan hodisalar haqida yozadi. “Nijniy yarmarkasida yangi ashula” hajviyasi g‘azal janrida yozilgan bo‘lib, unda Nijniy Novgorod yarmarkasidagi o‘zbek savdogarlarining achinarli ahvoli kulgi tig‘iga “qadaladi”. Savdo-sotiq maqsadida borgan o‘zbeklar (musulmonlar!)ning bulvarlarda qolib ketgani va ularga qilingan qo‘pol muomalalar hajviy usulda yoritib beriladi:

Fattoyini sudrashib, bulvarida mudrashib,

Soch-u soqolin qoshib, sarsona tong otquncha.

“O‘ktabr ashulasi” deb nomlangan she’rida esa Oktyabr voqealari sababi bilan kambag‘allarning ozod bo‘lgani, boylarning achinarli ahvoli tasvirlanadi:

Yoshlar uyushmasi chollar sho ‘ridir!

Firqa uning qo ‘riqchisi qo ‘ridir!

Boylar qo ‘ydir, qizil askar bo ‘ridir!

Endi yurti xalq sho ‘rosi so ‘raydir.

Berib tursak o ‘zga darmon O ‘ktabr.

Mazkur she’rda shoir Oktyabrni madh etgandek bo‘ladi. Biroq chuqurroq mulohaza yuritilib, so‘zlarda yashiringan ma’noni izlashga astoydil bel bog‘lansa, ijodkorning jasorat bilan qilgan o‘xshatishlariga qoyil qolmay iloj yo‘q. Zero, bu davrda hamma ham qonli siyosatini dunyo sahnida yoyayotgan tuzumning asl qiyofasini ochib tashlashga botina olmasdi. Buyuk hodisa hisoblangan Oktyabr inqilobi g‘alabasiga bag‘ishlangan she’rning aynan hajviy usulda yozilganligi biroz g‘ayritabiiydek. Dastlab o‘quvchida muallif Oktyabr voqealariga xayrixohdek tasavvur uyg‘onadi. Uning “men”idagi mazkur voqealarga qarshilik sinchiklab kuzatilsa, ko‘zga tashlanadi. “Boylar qo ‘ydir, qizil askar bo ‘ridir” satrida bu fikr aniqroq yuzaga chiqadi. Chunki shu paytga qadar adabiyotda “qo‘y” choraszizlik,

ojizlik, “bo‘ri” esa qonxo‘rlik, zolimlik obrazi sifatida gavdalantirilgan. Oktyabrning umri bu yurtda uzoq cho‘zilmasligini orzu qiladi, hatto bunga ishonadi ham. Shuning uchun bo‘lsa kerak: *Xayr endi, bo ‘lg ‘il omon, O ‘ktabr!* deya she’rni yakunlaydi.

Tavallo xotin-qizlar ahvoli, ularning haq-huquqlari ko‘rsatilgan she’rlarida turli-tuman qabohatlarni yuksak insoniy ideallar nuqtayi nazaridan hajviyalar vositasida fosh etadi. Masalan, uning “Mazluma qizlar ashulasi” muxammasida xotin-qizlarning fojiaviy ahvoli tasvirlanadi. Shoирning mahorati shundaki, mazkur tasvirni xotin-qizlarning o‘z tilidan mohirlik bilan bera oladi. Nafrat, jirkanish hislarini bunday zaharxandali qarg‘ishlarga joylash ayollar nutqiga xos hodisadir. Shoир buni yaxshi ilg‘aydi:

*Qiz olg‘on qo ‘shxotin ustiga chollarga ajal kelsun,
Oqarg‘on sochlari, pahmoq soqollarg‘a ajal kelsun,
Oqizg‘on yoshimiz, hardamxayollarg‘a ajal kelsun,
Topilib umri, darz o ‘lg ‘on sapollarg‘a ajal kelsun,
Semirgan cho ‘chqadek, ul qora mollarg‘a ajal kelsun.*

Tavalloning hajviy she’rlari muxammas, murabba’, musaddas, g‘azal, masnaviy janrida yozilgan. Uning she’rlari eski she’r tizimida bitilgan bo‘lsa-da, undagi ruh va mazmun butunlay yangidir. Uning she’riyatidagi yana bir ta’kidlash lozim bo‘lgan jihat – badiiy jihatdan pishiqlikdir. U an’anadan foydalangan holda, mazmunan go‘zal hajviyalar yarata oladi. “Mayligamu?” g‘azali Almaiy she’riga nazira bo‘lib, shoир yuksak mahorat bilan xotin-qizlar haq-huquqlarining to‘la tiklanmaganini va hamma narsalar qog‘ozdagi gaplar ekanini ko‘rsatib beradi. Hajviy g‘azal targ‘ib qiluvchi inson va ayol o‘rtasidagi savol-javob, dialog asosiga qurilgan bo‘lib, “Mushtum”ning munosabati bilan yakunlanadi.

Hayotdagи salbiy illatlar tasvirlangan hajviy she’rlarda shoир muayyan illat va uni yuzaga keltirgan shart-sharoitni qoralabgina qolmay, balki keskin fosh etadi hamda uning barham topishi zarurligini ko‘rsatadi. Masalan: “Hozirgi pivoxona ashulasi”da ruslarning Turkistonga kirib kelishi bilan ular hayotidagi ichkilikbozlik, fohishabozlik illatlarini qoralaydi.

Tavallo qahramon illatlarini o‘z tilidan berish orqali ham hajviyalarining mazmunan betakrorligiga erisha oladi. “Izhori tashakkur”, “Ro‘zada mashg‘uliyatim”, “Hofizlar tilidan” she’rlari ayni shunday usulda yaratilgan bo‘lib, mazmunan betakrorlikni saqlagani holda zabardast ijodkorlar an’anasini munosib davom ettira olgani namoyon bo‘ladi.

Shoir hajviyotda ironiya va kinoya usullariga keng tayangan holda mazmunning kuchayishiga erishadi. Masalan, “Muborakbod” she’rida ironiya usulida tashqi shakl ichki mazmunga zid holda tasvirlangan:

*Yanchilgan o ‘zbek, endi hokimiyat muborak,
Ur, bir-biringni chayna, hokimiyat muborak,
Tut qo ‘lga katta cho ‘qmor, balki bichog ‘u kaltak,
Ur, bir-biringni o ‘ldir, bu sizga bo ‘lsun ermak,
Yanchilgan o ‘zbek, endi hokimiyat muborak.
Amma-xolasi havodor!..*

Shoir hajviy she’rlaridagi kinoyaga boy nutq tasvirlanayotgan narsa-hodisaning, shaxsning mohiyatini ochishga yordam bergen. Bunda muallifning ularga munosabati oydinlashgan. Yuqoridagi kinoyaviy she’rlarda biz Tavalloning Oktyabrni madh etishidan maqsad nima ekanligini bilib olamiz. Xuddi shu kinoya o‘quvchi ko‘z o‘ngida Tavalloning sho‘rolar hokimiysi va uning siyosatiga salbiy munosabatda ekanligini, ularni kulgi yo‘li bilan qoralashga, fosh etishga intilganini aniq ravshan anglatadi. Tavalloning hajviy she’rlarida forsiy izofa, arabiy so‘zlar, ruscha so‘z va iboralar, fransuzcha so‘zlar, turkcha-tatarcha qoliplardan keng foydalanadi. Davrning illatlarini ko‘rsatishda qahramon tilidan vulgar va jargon so‘zlarni ham ishlatgan.

Davr va keljakning tutash nuqtasi topilgan quyidagi she’rga ham e’tibor qaratadigan bo‘lsak, Tavallo she’riyatining konsepsiysi aniq namoyon bo‘ladi:

*Yer yuzini “shoir” bosib ketajakdir,
Har kishiga bir bosh “shoir” tegajakdir.
Ul shoirlar bir miriga to ‘rt yuz grom,*

Bir nafasda she'r yozib berajakdir...⁴⁵

Shoirlik – taqdirdir. Bu taqdirmi faqat yashash mumkin. Uni tirkchilikning quliga aylantirish mumkin emas. Bu ishga qo'l urganlarning kelajagi bo'lmaydi, ularning o'zлari-da tizgan satrlari yanglig‘ zamon chig‘irig‘idan chetga surilib qolaverishadi. Shoirlik taqdir qilinmaganlarda na she'r ilhomni va na iste'dod bo'ladi. “Yengil kulgi” uyg‘otadigan bu she'r orqali muallif nima demoqchi? O'z zamonida odatga aylanayozgan holat haqida bayon etyaptimi yoki kelajakka bashorat qilyaptimi? Bizningcha, har ikki javob ham to'g'ri. Chunki o'sha davrdayoq mavjud illat — she'rsozlik, nazmparastlik bugungi kunga ham xos. Eng oddiy fikrlarni-da she'r qilib aytishga ishtiyoy hamma zamonlarda ham mavjud edi. Bundaylarga ijodning ilohiy tortiq ekanligini tushuntirish befoyda, ular har narsani moddiylikda ko'rishadi. She'rga “solingan” so'zlar majmui bilan iste'dod tilidan to'kilgan satrlarning farqiga so'zni his qiladigan har bir inson yeta oladi.

“Munojot” nomli g‘azalida esa yangicha obrazlar orqali fikr uyg‘otishga, yangi mohiyatni anglatishga harakat qiladi: gimnoz (gimnaziya)ni choyxonaga, kitobni bedonaga qarshilantirish orqali yangicha fikriy yangilikni beradi:

Nedan gimnozdan ortiq bo'ldi bizga bilmadim hargiz,

Hamon yoshlarg'a to'lg'on bu bizi choyxonamiz, yo rab.

G‘azalda taraqqiy etgan millatlarning har bir muvaffaqiyat omili yaqqol tasvirlanadi. Shoir ayblovni boshqalarga malomat shaklida emas, o'zimizga qaratadi. Bu bilan har qanday holatda bo'lmisin, millatning yaxshi-yu o'kinchli holatida ham u bilan birga ekanligiga ishora beradi. G‘aflat uyqusiga qonmayotganligimiz, boshqalar qo'ynida kitob bilan mакtabga yo'l olsa, biz choponimiz ichiga bedana solib, urishtirishga otlanganimiz, juvonlarga ishqibozlik ortidan ilmga sarflanishi shart bo'lgan fursatni qo'ldan berayotganimiz, bu ahvolda, ota-onalarimizni keksalik chog‘larida xor etishimizni, bu kabi tuban ketishimizni O'zing ko'rib turibsan, deya zorlanadi. Tavallo “Munojot”ining xulosasi shu tarzda

⁴⁵ “Mushtum”, 1930-yil, 2-son.

tugallanadi: mana shu ahvoldagi xalqqa o‘zing rahm ayla, “aqldan begona”larni o‘zing isloh et.

Tavallo adabiy merosida munojot turkumidagi bu kabi she’rlar 8 tani tashkil etsa, undan to‘rttasiga shoirning o‘zi “Munojot” deb sarlavha qo‘yadi. Bu esa uning asarlari mohiyatiga diniy motivlar begona emasligini ko‘rsatadi. N.Jabborov ta’kidlaganidek, “Munojot – o‘z mohiyatidan ogoh insonning Yaratganga iltijosi. Undan boshqa hech kimning huzurida aytmaydigan iqrornomasi”⁴⁶ ekan, millatning chin holidan ogoh Tavallo kabi ziyolilar Yaratgandan ilm-u ma’rifatga moyillikni iltijo qilishlari eng to‘g‘ri yo‘l edi.

Ayni mavzu jihatidan XX asr boshida ijod qilgan shoirlar bir-birini takrorlagandek bo‘ladi. Abdulla Qodiriy millatning ahvolini bayon eta turib:

Ko ‘r bizing ahvolimiz, g‘aflatda qanday yotamiz,

Joyi kelgan chog‘ida vijdonni pulga sotamiz,

desa, Abdulla Avloniy:

Yotursan tobakay g‘aflat quchog‘inda, uyon millat

Jaholat jomasin ustingdan irg‘it tur, zamon millat,

deya harakat qilmoqqa chorlaydi.

Tavallo “Musaddas vijdonlilara” asarida:

Dunyoni qoplasa suvlar, sani parvoing yo ‘qdur,

Qayg‘u millat yemading, osh-nona qorning to ‘qdur,

Bo‘yla yotsang, kelajak xavfu xatarlar cho ‘qdur,

She‘r mazmuni – Tavalloda “alif”lar o ‘qdur,

Bormu olamda bizimdek hama eldin qolg‘on,

O‘zi nodon, ko ‘zi qon, ko ‘kragi g‘amg‘a to ‘lg‘on,

deya millatning ahvolini tasvirlaydi. “Nega faqat yomon holatlardan so‘z ochasan?” degan savolga Tavallo mana shu musaddasida vijdonini sabab qilib ko‘rsatadi. Bu o‘rinda she’rda ko‘tarilgan masalalar bir menga emas, millat uchun vijdoni kuygan har bir insonga oiddir degan ta’kid o‘ziga xos tarzda aks etadi:

⁴⁶ Jabborov N. Furqatning xorijdagi hayoti va ijodiy merosi: manbalari, matniy tadqiqi, poetikasi. Filol. fan. doktori... dis. – Toshkent, 2004. – B. 129.

Yozmas erdim muni man qo ‘ymadi hargiz vijdon

Dedi: yoz millat uchun, millata jonlar qurban.

Tavallo xoh g‘azal, xoh muxammas – barcha janrlarda mazmuniy yukka alohida e’tibor qaratadi. D. Quronovga ko‘ra, “misra va bandlarga bo‘linganlik lirkik asarning bamisol “tashrif qog‘ozi”, shuning o‘ziyoq zavqli o‘quvchida muayyan estetik kutuvni – she’r otliq mo‘jiza bilan uchrashish hayajonini hosil qiladi va u beixtiyor maromga solib o‘qishni boshlaydi. Boshlaboq marom va so‘zlar ma’nosi qo‘shilishidan ohangni topadi, ohang ma’nolarni bir-biriga payvandlab mazmunga aylantiradi”, – deb yozadi⁴⁷. Ayni shu fikrlar tasdig‘i Tavallo she’riyatida o‘zining poetik aksini topadi. Jumladan, misralarda ham, musammatlarning bandli shakllarida ham shoirning mazmunan novatorlikka intilishi aks etadi. Jumladan, uning quyidagi misralariga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, chaqiriq, da’vat mazmuni yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Qalam olg‘onda qo ‘lum, yosh ko ‘zumdin tomadur,

Tushaman qancha xayola, boqaman tong otadur,

Muni millat bolasi bilmayin uxbab yotadur,

Yana g‘amga qolaman, kim muni deb uyg‘otadur,

Turing emdi siza derman, hama el bo ‘ldi ravon,

Yetdi maqsad uyina qolmadi munda karvon.

“Hama el”ning maqsad karvoni manzilga yetib bo‘lgunga qadar ahli Vatan, millat bolasi nima bilan band edi? Qachongacha bu hol bardavom bo‘ladi? Hol shu bo‘lsa, kelajak qanday kechadi? Ne qilmoq kerak? Shoir qo‘liga har gal qalam olganda mana shu savolga javob izlaydi. Millat ro‘zg‘orini chirkinlashtirayotgan, zalolatga yetaklayotgan har illatni qalamga oladi. Ayni shu mazmun boshqa she’rlarda ham davom etadi. Jumladan, “Hasb-u hol” masnaviysida shunday yozadi:

Garangmu etdi amomang, eshitmayur qulog ‘ing,

Ko ‘tarma foyda yo ‘q, yarmisini yirtib sot.

⁴⁷ Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – B. 220.

Obrazlar tashiyotgan ma’no-mazmun mohiyatiga ko‘ra tahlil qilsak, bu misralarda amoma (salla) faqatgina o‘z ma’nosida emas, dunyoni teran anglashga xalal berayotgan odatlar, olamga teranroq boqishga to‘siq bo‘layotgan illatlar ramzi ham bo‘lib kelayotganini anglaymiz. Ko‘rinib turganidek, Tavallo she’riyatida mazmunning yangilanishi bosqichma-bosqich rivojlanib borgani holda, mazmuniy yangilanish obrazlar, janrlar, shakllar vositasida amalga oshadi. O‘z millatining taraqqiy topish holatida G‘arbdan ortda qolayotgani, ma’rifatni boshqa xalqlar egallab, o‘z millatining jaholat botqog‘ida qolayotgani shoirni chuqur qayg‘uga soladi. Zero, “Sharq va G‘arb madaniyati qiyosiga yuksak umuminsoniy mezonlar asosida yondashish, masalaning tub mohiyatidan, ildizidan kelib chiqib fikr yuritish, Vatan va millat manfaati nuqtayi nazaridan baholash – mutafakkir jadidlar ma’naviy-axloqiy ta’limotining bosh xususiyati”⁴⁸ bo‘lgani bois Tavallo she’riyatida ham nihoyatda yuksak mavqe’ egallaydi. Uning she’riyati yangilanib borayotgan lirikaning mukammal qiyofasi yaralishida muhim o‘rinni egallashi bilan xarakterlidir.

Dissertatsiyaning ushbu bobidagi fikrlarni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

XIX asr oxiri XX asr boshlari o‘zbek adabiyotida shakl borasida yangilik yaratishga ko‘p murojaat etildi. Avvalgilarga o‘xshamagan hayot tarzi ifodasi – yangicha mazmun esa an’anaviy shakl va qoliplarni, xususan, aruzni rad eta boshladi. Bu jarayon Tavallo ijodida ham ko‘zga tashlana bordi.

Jadid adabiyotining shakliy evrilishi sekin-astalik bilan yuzaga chiqsa boshladi. Eng avvalo, mavzuning mohiyatidan kelib chiqqan holda Tavalloning aruziy she’rlarida mavzu o‘zgara bordi. Bu o‘zgarish shaklni, tabiiyki, ritmni ham o‘zgartirish darajasigacha o‘sdi.

Tavallo ijodida ruscha so‘zlarning o‘zbekchalishtirilgan holda she’riyatga olib kirilishi aruz vazni imkoniyatlariga moslashishga urinish barobarida, shaklning

⁴⁸ Jabborov N. Fitrat ijodida Sharq va G‘arb madaniyati talqini. // “Istiqlol va Fitrat” mavzusidagi an’anaviy respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Buxoro, 2017. – B. 11.

yangilanishi yo‘lidagi dastlabki odim bo‘ldi, qolaversa mazmuniy yangilikni ham o‘zida aks ettirdi.

Yangilikka, shakliy rang-baranglikka intilish hosilasi o‘larоq she’riyatda dialoglardan foydalanish, makaronik poeziyaga, xalq og‘zaki ijodiga murojaat etish ko‘zga tashlandi.

Sof ma’rifiy, ijtimoiy she’rlarni ko‘plab yaratishi natijasida g‘azallari hajmi yiriklashib bordi. Uning 63 ta g‘azalidan bittasi 5 baytli, to‘rttasi 7 baytli, oltitasi 8 baytli, yettitasi 9 baytli, to‘qqiztasi 10 baytli bo‘lsa, qolgan 37 tasini 11 va undan ko‘p baytli g‘azallar tashkil etdi.

Poetik yangilanishlarning navbatdagisi she’riy nutqning asosiy alomati – ritm bilan bog‘liq bo‘ldi. Tavallo she’riyatida zohiran aruz hisoblansa-da, ritmiy yangilanishlarga ko‘p bor guvoh bo‘lamiz.

Tavallo ijodida ham mumtoz poetik obrazlar: gul, bulbul; zamondosh ijodkorlari kabi Vatan, ilm-ma’rifat masalalari badiiylikni ta’minalashga xizmat qilgan bo‘lsa ham, individual ijodiy tafakkur orqali ularni yangilay oldi. Ayrim asarlarida millatning mavjud holatini to‘g‘ridan-to‘g‘ri tasvirlasa, ayrim asarlarida yuksalish orzu-umidlarini ijodiga singdirdi.

Tavallo she’riyatidagi mazmuniy evrilish asosan to‘rt yo‘nalishga ajratildi:

- 1) *milliy*;
- 2) *diniy-ma’rifiy*;
- 3) *ilm-ma’rifat mavzusi*;
- 4) *ijtimoiy*.

Tavallo lirikasidagi hajviyot mavzularini esa quyidagicha tasniflagan holda tahlilga tortildi:

1. Ijtimoiy hayot voqealari tasvirlangan she’rlar.
2. Xotin-qizlar ahvoli, huquqlari ko‘rsatilgan hajviy she’rlar.
3. Hayotdagi salbiy illatlar tasvirlangan hajviy she’rlar.
4. Matbuotning ijtimoiy hayotdagi ahamiyatini ko‘rsatuvchi she’rlar.
5. Din ahli tanqidi, ahvoli berilgan hajviy she’rlar.

II BOB. TAVALLO IJODIDA POETIK OBRAZ
YANGILANISHINING IJTIMOY-TARIXIY VA ADABIY-ESTETIK
OMILLARI

2.1. Poetik obraz evrilishining ijtimoiy-tarixiy asoslari

Adabiyot obrazlilik xarakteriga ega. “Obrazlilik – san’atning asosiy xususiyati, xayotni o’zlashtirishning o‘ziga xos shakli va usuli, uning “tili” va shu bilan birga hayot hodisalari ustidan chiqargan “hukmi”. Badiiy obraz – obrazlilik tushunchasining o‘zagi”⁴⁹. Demakki, badiiy obraz hayotni muallifning ijodiy, hissiy va aqliy o’zlashtirishi natijasida yuzaga keladi. Ayni shu jihatlarga ko‘ra u ma’lum ma’noda ijtimoiylik kasb etadi. Aslini olib qaraganda, ijtimoy muhit ta’siridan tamomila chetda bo‘lgan obraz yaratish bir qadar qiyin masala. Muallif jamiyatning bir bo‘lagi sifatida o‘zining qarashlarini ma’lum obrazlar zamiriga singdiradi, yoxud o‘z qarashlari mahsuli sifatida tamomila yangi obraz yaratadi. Ijtimoiylik obrazlarning mazmuni, maqsadi va hatto qiyofasi tamomila o‘zgarishiga sabab bo‘luvchi omillardan biridir. Adabiyot ijtimoiy hayotning ayni in’ikosi bo‘lmasa-da, lekin ijtimoiy-tarixiy muhitning ta’siridan xoli emas. Obraz – ijtimoiy muhitning, davrning mahsuli sifatida shakllanuvchi adabiy qiyofadir. To‘lagan Xo‘jamyorov Tavallo she’riyatida ana shunday obrazlarning butun boshli tizimi yaratilgani kuzatiladi.

Tavallo she’riyatini mazmun-mohiyat, ijtimoiylikka munosabat jihatidan tahlil etish uning shoirlikdan ham avval, millatning siyosiy jihatdan faol kishisi pozitsiyasida turganini ko‘rsatib beradi. Biroq bu holat Tavallo she’riyatining badiiy jozibasiga soya solmadi, albatta. Zero, Oybek “Bolalik”da shunday yozgan edi: “Ayvonda muk tushib, Tavalloning she’rlarini o‘qishga kirishaman. O‘qiyman, diqqat bilan berilib uzoq o‘qiyman... She’rlar rangdor, jonli, tili o‘ziga xos, ravon...”⁵⁰. Ayni shu fikrlar Tavallo she’riyatida badiiy xususiyatlarining mukammalligi va betakror ekanligidan dalolat beradi. Tavallo she’rlari uchun

⁴⁹ Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002. – B. 41.

⁵⁰ Oybek. Bolalik. – Toshkent: Yangi asr avlod, 2015. – B. 317.

tanlangan obrazlar nihoyatda jonli va maqsadli. Uning she’riyatida badiiy takomilga erishmagan obrazlarni topish mushkul hodisa. Eng avvalo, bu obrazlar jamiyatning taraqqiyoti uchun mas’ullik pozitsiyasida ekanligi bilan ahamiyatlidir. Ayni shu jihatlardan kelib chiqqan holda uning she’riyatidagi eng faol obrazlarni quyidagicha tasnif etish mumkin:

1. Vatan va millat obrazi.
2. Ma’rifatli va ilmsiz zamondoshlar obrazi.
3. Ovrupo odamlari obrazi.

Vatan va millat obrazi uyg‘onish she’riyatining bosh mavzusi bo‘lib turgan bir paytda, Tavallo she’riyatida ayni obrazlar yanada badiiy kamolotga erishgani bilan xarakterli. Zero, “Millat”, “Milliyat” tushunchalariga Avloniy va Tavallolarga qadar she’riyatimizda bunchalik ko‘p e’tibor berilgan emas edi. Xususan, Tavalloda har bir she’r millat, uning shu kundagi ahvoli, jahon hamjamiyatida tutgan o‘rni, tarixi va taqdiriga kelib bog‘lanadi”⁵¹. Qaysi bir obrazga murojaat etmasin, Tavallo ona Turkiston, uning o‘sha kezdagi murakkab va ziddiyatli ahvoli, istiqboli bilan bog‘liq kechinmalari, orzu-ideallarini badiiy talqin etdi, millat hayotining har sahifasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri tasvirlab, poetik xulosalar chiqardi.

Vatan va millat obrazi. “Hayotda bir-biriga aynan o‘xshaydigan odam, barg, qor uchquni bo‘lmaganidek, xislatlar ham, fazilatlar ham betakror ekan, badiiy obrazlar olami ham xuddi hayot kabi turfa xildir. Shunga binoan, obrazlar rang-barang, boy, ko‘p qirralidirki, bu o‘z navbatida, har bir obrazning xarakterli aniq qiyofasi, o‘ziga xos original qilig‘i, odati, o‘yi, orzusi, tili, muhokamasi, mushohadasi, ma’naviyati, madaniyati... salohiyati bo‘lishligini taqozo qiladi; individuallashtirish qonuniyatini ishga tushiradi: o‘ziga xoslik kashf etiladi, ta’kidlab ko‘rsatiladi, esda qoladigan qilib tasvirlanadi”⁵². Dastavval mavzu doirasida she’riyatda aks etgan Vatan va millat tushunchasi qadimiylardan ildizlarga ega ekanligini ham ta’kidlash joiz. Qadimiy toshbitiklarda qahramonlarning o‘z yurti himoyasi, birligi uchun kurashuvi, xalq dostonlaridagi pahlavonlarning ozod va farovon yurt

⁵¹ Qosimov B. Dolimov U. O‘zbek milliy uyg‘onish adabiyoti. – T.2003. - B. 87

⁵² Umurov H. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: Sharq, 2002. – B. 31.

so‘rashi ayni Vatan mavzusiga munosabat adabiyotda qadimligini anglatadi. Shuning barobarida o‘zbek adabiyotining oltin davri asoschilaridan bo‘lmish hazrat Navoiy ijodida Vatan va uning muqaddasligi xususidagi fikrlar bu mavzu mohiyatining nihoyatda teranligini ko‘rsatadi. Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonida Vatan va uning himoyasi xususida shunday fikrlarni keltiradi:

*Iyoli vatan uzra to joni bor,
Kishi harb etar toki imkoni bor⁵³.*

Hazrat Navoiy inson toki imkoni, tanida joni bor ekan oilasi va Vatanini asrashi lozimligini yuksak badiiyat bilan yoritgan holda, hatto musofirlikning ham Vatan ichra bo‘lmog‘i joizligini yozadi:

*Musofir bo ‘l, ammo vatan ichra bo ‘l,
Tila xilvatu anjuman ichra bo ‘l⁵⁴.*

Ijtimoiy holat talabi, shoirlarning voqelikka munosabati jihatidan yangi o‘zbek she’riyatida Vatan va millat mavzusi asta-sekinlik bilan obraz qiyofasiga ko‘chdi, bu obrazlar har bir ijodkor ijodida turli mazmun va shaklda voqelandi. Kamiy, Miskin, Tavallo, Fitrat, Cho‘lpon kabi ijodkorlar ijodida endi Vatan qiyofasi jaholat natijasida azob chekkan mazlum, ko‘chada aqchaga sotilgan gul, egnida ipakli, lekin yirtiq va eski bir ko‘ylakdan boshqa bir kiyimi yo‘q xotin obrazida gavdalana boshladи. Tavallo ijodida ham Vatan obrazi juda keng tushunchani, nafaqat kindik qoni tomgan zamin, balki farzandlaridan ko‘mak o‘tingan zabun Turon, o‘tmishi ulug‘ Movarounnahr, ma’rifat uchun yo‘l izlayotgan Turkiston obrazini istifoda eta boshladи. Shu jihatdan Tavallo ijodida Vatan obrazini tahlil qilishda, “badiiy obraz borliqning (undagi narsa, hodisa va b.) san’atkor ko‘zi bilan ko‘rilgan va ideal asosida ijodiy qayta ishlaniб, hissiy idrok etish mumkin bo‘lgan shaklda ifodalangan aksi”⁵⁵ ekanini e’tiborga olsak, shoir obrazlarining ta’sirchanlik siri ayon bo‘ladi. Adabiyotshunos olim U.Hamdam Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz

⁵³ Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. To‘la asarlar to‘plami. O‘n jildlik. Sakkizinchи jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2011. – B. 435.

⁵⁴ Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. To‘la asarlar to‘plami. O‘n jildlik. Sakkizinchи jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2011. – B. 303.

⁵⁵ Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – B.90.

O‘tar, Anbar Otin, Ibrat, Siddiqiy-Ajziy, Kamiy, Yusuf Saryomiy, So‘fizoda kabi ijodkorlar qatorida Tavalloni ham mumtoz nazmimiz an’analari davomi o‘laroq aruzda barakali qalam tebratgan eng so‘nggi shoirlar sirasiga kiritadi. “Chunki ularning she’riyati shaklan har qancha aruziy ko‘rinmasin, mazmunan sekin-asta davr ruhini, to‘g‘rirog‘i, unda yuz berayotgan olamshumul o‘zgarishlar kayfiyatini aks ettira boshlagandi”⁵⁶. Vatan va millat taqdiriga kuyinish, bu obrazlarni o‘z ijodining bosh obrazi darajasiga ko‘tarish qaysidir ma’noda yuqoridagi fikrlarning tasdig‘ini qo‘rsatadi. “To Oktyabr to‘ntarishiga qadar jadid shoirlari she’rlarining asosiy mavzusini millatning turmush tarzidagi, ongidagi illatlarni, Vatanning xarob ahvolini, ichdan yemirilib borayotgan feodal jamiyat qusurlarini tanqid qilish va xalqni ma’rifatga, birlikka, jahonning taraqqiy qilgan mamlakatlaridan ibrat olishga chaqirish motivlari tashkil etdi. An’anaviy ishqiy, tasavvufiy mavzu ikkinchi planga o‘tib qol”⁵⁷ganligi she’riyatda mazlum Vatan obrazining o‘ziga xos shaklda yarala borishiga asos bo‘ldi. Jumladan, Tavallo:

*Ey Vatan, ezgu Vatan, afu ayla, qadring bilmaduk,
Emdi bilduk, bosh ko ‘tarduk, ko ‘rki bizlar uyqudan,*

deya yozar ekan, Vatanning zulmatga botishida insonlarning g‘aflat uyqusida yashagani asosiy sabab ekanligini ta’kidlaydi. Shoир she’rga “*Suyukli Vatan haqinda*” deb sarlavha qo‘yadi. Sarlavhaning o‘ziyoq tahlilga asos bo‘la oladi. Vatan suykli, ammo og‘ir ahvolda. Aslida inson o‘zi uchun qadrli bo‘lgan har narsani asraydi, birovga bermaydi. Zero, muallifning o‘zi ta’kidlaganidek, “*Movarounnahrdir tarixdan bizlarga Vatan, Arzig ‘ay bizlar sanga xizmatda bo ‘lsak jonu tan*”. Tavallo har bir musulmonning Vatan oldidagi vazifasini juda yaxshi anglaydi va buni boshqalarga ham uqtirmoqchi bo‘ladi. Vatanni chin dildan sevish, uni obod qilish (“U sizlarni yerdan paydo qildi va unga sizni obodligi uchun qo‘ydi”⁵⁸) Allohning hukmi. Shu sabab ham afsuslarni aritish, Vatanni xushnud etish

⁵⁶Hamdamov U. XX asr o‘zbek she’riyati badiiy tafakkur tadrijiniing ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Filol. fan. doktori ... dis. –Toshkent, 2017. – B.75.

⁵⁷Afoqova N. O‘zbek jadid adabiyotida she’riy shakllar taraqqiyot tamoyillari: Filol. fan. doktori ... dis. – Toshkent, 2006. – B. 71.

⁵⁸ “Hud” surasi 61-oyat.

uchun esa millatga xizmat qilib, uning bog‘ini “tikan”u “zag‘an”lardan tozalashni, “bog‘ aro millat bolasi”ni bulbul kabi sayratmoqqa kirishganini aytadi:

*Bog‘ aro millat bolasi sayrasun bulbul kibi,
Tez xijolatdin jo ‘nasun, anda qolmasdin zag ‘an.*

Afsus, umid, o‘tinish mazmuni qorishiq ushbu satrlar beixtiyor hazrat Mir Alisher Navoiyning “G‘urbatda g‘arib...” deb boshlanuvchi ruboiysini yodga soladi. Mazkur ruboiydagi erkka, ishqqa tashna, ammo o‘z chamanida ayro bulbul timsoli Tavallo g‘azalida “millat bolasi” obraziga almashadi, ammo poetik mazmun o‘xshash. Ruboiyda bulbul oltin qafasdan ozorda. Tavalloning lirik qahramonlari: Vatan, millat bolasiga esa ishtyoqsizlik, ilmsizlik, beparvolik kishan bo‘lmoqda. Shu illatlar Vatan farzandlarini ayanchli ko‘yga soldi. Lirik qahramon “qo‘l-oyoqlar boylabon bo‘ynumg‘a g‘ul qilma rasan” deya shuning uchun o‘tinmoqda. Navoiy poetik tafakkuridagi “g‘urbatda g‘arib”lik o‘rnini Tavallo ijodida istibdod, ilmsizlik, ishtyoqsizlik timsollari egallaydi. Zoe’ o‘tkazgan kunlar uchun maqta’da gunohini kechishni Vatandan o‘tinadi:

*Kech gunohin Tavalloni, Vatan, ezgu Vatan,
Bildi asling, qildi vasfing, bu Vatandandur badan.*

“Bu Vatandandur badan” tashbehida Tavallo insonning asli tuproq ekanligiga ishora qiladi. Bu misol Ahmad Yassaviyning “Boshim tufroq, o‘zum tufroq, jismim tufroq”⁵⁹, satrlarini yodga olishga sabab bo‘ladi. Ya’ni aslimiz shu tuproq ekan, tiriklikda uning haqini ado etmog‘imiz shart, zero, unga yorug‘ yuz bilan qaytmoq uchun Vatanning yaxshi kunlarini yaratmoq, bu yo‘lda birlashmoq kerak:

*Vatan, vatan, vatanimiz, dilingni mahkam tut,
Avvalda bilmadi qadring, san emdi oni unut,
Yoqub Vatan charog‘ingni, qarong‘u dilni yorut,
Kel emdi, g‘ayrat ayla, bid‘at ildizini qurut,*

Shoir Vatanni taraqqiy ettirishning yagona yo‘li sifatida ma’rifatni ko‘radi, shu sabab ham bid‘at ildizini quritish lozimligini qayta va qayta takrorlaydi. “XX

⁵⁹ Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992. – B. 33.

yuzyillik ibtidosida millatning tafakkur gullari ma'rifatsizlikni yurtning eng og'riq nuqtalaridan biri deb bildilar. Ular iste'dodlarini elni o'qimishli qilishga bag'ishladilar, shu yo'lda vaqlari, kuchlari, mablag'larini ayamadilar. Ular xalqning ma'rifatli bo'lishi yurt ravnaqi va millat taraqqiysining asosi deb bildilar”⁶⁰. Tavallo ijodida ham ayni shu holat namoyon bo'lish barobarida, tanqidiy ruh, tanqidiy nighoh ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Shoir tanqidni, eng avvalo, o'zidan boshlaydi:

*Bil, Vatan, hech bir qachon bir yaxshi xidmat qilmadim,
Zoe' o 'tkardim bu umrum yotubon g 'aflatda man*

kabi iqrori qaysidir ma'noda she'rdan she'rga ko'chib yuradi. Ayni shu kabi mazmun Tavallo she'riyatida anchayin ko'p kuzatiladi. Bu holat yana bir boshqa she'rda ham namoyon bo'ladi:

*Turon eliga men kabi to 'ldi qashanglar,
Yalqovlikda nom ko 'targan lavanglar.*

Ko'rinib turganidek, Vatanning fojiasi ma'rifatsizlik va jaholat bilan bog'liq ekani har bir she'rda oshkor bo'laveradi.

Tavallo vatanparvarlik borasida qalam tebratganda Turon, Turkiston nomlarini ham ishlatadi. Bu nomlanishlarning har biri alohida poetik mazmun tashish barobarida obraz xususiyatiga ham ega.

“Biz qachon ahli vatan...” deb boshlanuvchi g'azalida bu fikrlar yangicha obrazlar vositasida ifoda etiladi. G'azal matla'sida ahli vatanlarga murojaat etib, yaxshilikka chorlaydi. Millat hayotiga singib borayotgan xusumatlashish, bir-birining oyog'idan chopish, birikolmaslik kabi illatlarni tanqid qiladi.

*Boshqalarda bitti ishlar, biz hanuz ham boshlamay,
Bugun oni, erta ko 'rsang, boshqani sayloshamiz.*

Hatto yetakchi saylash borasida ham qat'iyat yetishmasligi, fikrsizlik ustunlik qilayotganini ko'rsatib beradi:

Qo 'l ko 'torib nechani haqqiga biz aylab duo,

⁶⁰ Hamdamov U. XX asr o'zbek she'riyati badiiy tafakkur tadrijiniing ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Fil. fan. doktor... dis. – Toshkent, 2017. – B. 41.

Uch kun o ‘tmasdin uyolmay, oni biz qarg ‘oshamiz.

Bu kabi odamlar bilan Vatan oldidagi burchni o‘tab bo‘lurmi? “Yo‘q!” degan xulosaga keladi shoir va yangi obraz – Vatan avlodidan najot kutadi. Ularga bu holatlarni tushuntirish lozim, aks holda ertaga nadomat ichida qolamiz, degan o‘y bilan xulosa qiladi:

*Ittifoqa targ ‘ib ayla bu Vatan avlodini,
Bo ‘lmasa, bir kun, Tavallo, sud yo ‘q, yig ‘loshamiz.*

Shoirning “Ey Xudoyo, ber bizingdek, bedavolarga davo”, “Islom eli, muborak ehsoni begarona” deb boshlanuvchi g‘azallari ham vatanparvarlik mavzusida, biroq bu mavzu biz odatlangan tashbehlar yordamida ohib berilmaydi. U qo‘llaydigan obrazlar tizimi ham poetik tafakkur hosilasi o‘laroq o‘ziga xos. U millat uchun otboqar bo‘lmoqqa ham shay:

*Kel, Tavallo, millating otxonasida xidmat et,
Toza qil, bir xosiyat bor, millating shaltog ‘ida.*

Yoxud Ibrohim alayhissalom kabi yondirilmoqqa ham rozi. Lirik qahramon millat hayoti uchun harakat qilayotganini, Haq deya kurashga kirganlarni hatto olov ham daf etolmasligini yaxshi biladi. Biroq bu kuymoqlik millatga foyda:

*Millata bu kun fido qildum vujudim xirmanin,
Man kibi kuymoqqa yetdi siz qarindoshlarga vaqt.*

Tavalloning she’riyatida Vatan obrazi bevosita millat obrazi bilan tutashib ketadi. Millat mavzusi ijodining dastlabki vaqtlarida bosh mavzu, umumlashma obraz darajasiga ko‘tarildi. Bu obraz ayrim o‘rinlarda kuch-qudratda tengsiz, ba’zan tarixdagi yuksak sha’nini qo‘msayotgan chorasizlik timsoli, ba’zan bukik qaddini tiklash uchun farzandlaridan g‘ayrat-shijoat kutayotgan ona kabi.

Xudoga millatning bugungi ahvoldidan shikoyat qilib, o‘nglanishimizda o‘zing yordam ber deb o‘tinayotgan lirik qahramon hasb-u hol ruhida dastlab ta’na-yu dashnomlar ostida qolganligiga ishora qiladi. G‘azalning matla’sidayoq “g‘aflatda”gi Turkiston elining “bedavo”ligidan aziyat chekayotgan shoir millatni sharmisor etayotgan holatlar chizgisini ko‘z oldimizga keltira boshlaydi. Bu elning

kambag‘allari bid’at arqoniga chirmab tashlangan bo‘lsa, boylari saxovat suvini umrida totmagan, qurumsoqlik atalmish zanjirga chirmab tashlangan:

...Jumla Turkiston elidin topmag‘aysiz oxtarib,

Millat uchun qayg‘urarlik bir saxovatli g‘ano.

Dunyo bo‘ylab millatlar kimo‘zarga taraqqiyot cho‘qqilarini egallayotgan, o‘zga yurtlardagi yosh o‘g‘il-u qizlar ilm istab, eliga naf keltirayotgan pallada bir paytlar ilm beshigini tebratgan daholarni yetishtirgan Movarounnahrning bugungi aholisi kayf-u safo botqog‘iga botgan:

Boshqalar ilm izlasa, bizlar xudoyi osh uchun,

Ertadin to kechg‘acha bo‘lduk eshiklarda gado.

Bu holatlarning bosh sababi – ilmsizlik. Negakim, mакtabiga bee’tibor bo‘lgan millatdan, “yomg‘ir yog‘sa ichi loyga” to‘luvchi xonalarda sovuqdan titrab saboq o‘qiyotgan bolalardan biror yorug‘lik chiqishi mumkinmi? Millatni taraqqiy ettirish uchun ham, Turkistonning avvalgi shonini qaytarish uchun ham eng avvalgi qadam dunyoviy maktablar barpo etishdan boshlanadi:

Millata maktab kerak, yo‘qmu g‘anilar, o‘ylangiz,

Sarf etar to‘yu azo deb necha ming, bari riyo.

Boisi “Haqiqatan ham, dunyodagi har qanday “basta” — muammoni yechuvchi kalit — ilm. Insonning har qanday murodi faqat ilm vositasidagina hosil bo‘ladi. “Ko‘ngullarni(ng) sururi”, “ko‘rar ko‘zlarni(ng) nuri” ilmdan ekani ham rost. Zero, qaysi xalq, qay bir millat bugun taraqqiyotning havas qilarli darajasida ekan, bunga ilm, ma’rifat tufayli erishgan. Ma’rifat chindanda saodat kalitidir”⁶¹. Tavallo nazmida ayni shu kalitni maktab ta’limi orqali qo‘lga kiritish mumkinligi ta’kidlanib, insonlarning zabun holiga boqib ibrat olish joizligi, aks holda taraqqiyot eshiklari biz uchun aslo ochilmasligini kuyunchaklik bilan ifodalaydi:

Ko‘rub ushbu zamон odamlaridan olmaduk ibrat,

Bu ahvol ila tursak, bizmu ilm o‘rg‘onamiz, yo Rab.

⁶¹ Jabborov N. Ma’rifat nadir. – Toshkent: Ma’naviyat, 2010. – B.12.

Tavallo qardoshlarining boshqa millatlar yutug‘idan ibrat olishini, “millatg‘a yordamda bo‘lmoqi”ni orzu qiladi. Buning yechimini esa “ijtihod va ittifoq”da ko‘radi. Uning “Baxtsiz millat” muxammasi ana shu jihatdan xarakterlidir:

*Yo ‘liqtı millatimiz to ‘da vahshiy ro ‘dapolarg ‘a,
Asar yo ‘q nomusdin bir ajoyib behayolarg ‘a,
Duchor o ‘ldi nedandur bilmadim mundog ‘ balolarg ‘a,
Shifo ver, ey Xudo, san ushbu dardi bedavolarg ‘a,
Yuraklar bog ‘ladi qon bo ‘yla armon ila diqqatdin.*

Shoir millatni ozodlikka chorlaydi, “Yo‘liqdi millatimiz to‘da vahshiy ro‘dapolarg‘a” deya taassuf qiladi. Vatanni bosqinchilardan ozod qilish uchun o‘zini, o‘zligini tanigan, g‘ururli kishilar, yurtning chinakam egalari tarbiyalanishi kerakligini ta’kidlaydi.

Nodonlik va g‘aflat uyqusida yotish, ya’ni o‘z ahvoliga beparvolik, taraqqiyotning omili bo‘lmish ilmga intilmaslik og‘ir dard ekanini uqtiradi. She’rda millatni loqaydlik to‘shagidan turishga, jismini savodsizlik deb atalmish kasallikdan qutultirishga undaydi. Shunday qilsagina ma’rifat yuksakligiga chiqish mumkin degan fikrni ta’sirchan ifodalaydi. Istibdod girdobida qolgan, balolarga duchor bo‘lgan Turkiston xalqini baxtsiz millat deb ataydi. Zero,

*Ayog ‘lar qo ‘l o ‘lub, ushbu zamon qo ‘llar ayog ‘ o ‘ldi,
Xirad ahli bu kun devonau, devona sog ‘ o ‘ldi,*

kabi ta’riflarga muvofiq kun o‘tkazayotgan olomon qanday qilib baxt ta’mini tuyishi mumkin. Aslida, bu sho‘rish-u kulfatlar xalqning boshiga ittifoqsizligi, bir yoqadan bosh chiqara olmasligi sabab kelayotir. Oramizni, bad fe’limizni isloh qilmay turib, “Qutulmazmiz... mehnat-u anduh-u g‘urbatdin”, deya komil ishonch bilan ta’kidlaydi shoir.

Yana bir e’tiborli jihat: an’anaviy adabiyotda ijodkorning shaxsiy “men”i oshiq obrazida gavdalangan bo‘lsa, Tavallo asarlarida shaxsiy “men”dan ko‘ra ko‘proq milliy “men” ustunlik qiladi. Chunki u o‘zini bevosita xalq taqdiriga javobgar hisoblaydi va ahvolni o‘nglash uchun yangi-yangi variantlarni taqdim etib boradi. Bu obrazda goh “g‘azit”, goh “majalla”, goh “tiyotr”, goh “maktab”

gavdalananadi. So‘z san’atlari ham aynan mazkur obrazlar yordamida amalga oshiriladi: “Kog‘azim – ko‘z pardasi, qonlar – siyoh, yozsam agar...”, “Suv verub ko‘ngil bog‘ini sabzazor aylar gazit...”, “Ko‘rurman bulbuli sho‘ridadur bir shox boshida, “Sadoyi Turkiston” nomina aylar navo millat”, “Millating shavqida qil o‘zni adam qaqnus kabi, Ko‘hi Qof tog‘ida bumlardek o‘turmoqdin na sud?”

Tavallo millat va Vatan tushunchalarini aksar hollarda birgalikda qo‘llaydi. Uning badiiy tafakkuricha, bu tushunchalarni bir-biridan ajratish mumkin emas. Bu qiyos mumtoz adabiyotimizdagi gul va bulbul, ishq va vafo, oshiq va ma’shuq obrazlari birligi kabi. Ularning mavjudlik sharti bir-birini taqozo qilishida, biri bo‘lmasa, ikkinchisi ham yashovchan emas.

Tavallo she’rlarining o‘z davrida ham, hozir ham ta’sirchanligi unda milliy ruhning ustuvor bo‘lganligida ko‘rinadi. U millat hayotiga xos ko‘ngilsizliklarni bartaraf etish uchungina qalamga oladi. O‘quvchi esa obrazlar ta’sirida o‘zini, atrofdagilarni taniy boshlaydi. Haqiqiy adabiy asarning ahamiyati shunda ko‘rina boshlaydi, inchinun milliy ruh ufurib turgan asarlarda bu yaqqolroq ko‘zga tashlanadi. Professor Nurboy Jabborov fikricha: “...ularni quyidagicha tasnif etish mumkin: 1) millat ruhini mujassam etgan o‘ziga xos urf-udumlar, an’analar, qadriyatlar, millatning orzulari, armonlari talqini; 2) millatning o‘z-o‘ziga tanqidiy ruhda qaray olish salohiyati ifodasi; 3) milliy shaxsiyatlarga xos sobit e’tiqodning poetik suvratlanishi. Birinchisi – millatning axloqi, ikkinchisi – irodasi, uchinchisi – e’tiqodini tajassum etadi va bu uchlik yaxlit holda milliy ruhni tashkil qiladi”⁶². Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani asosidagi ushbu tahlilni Tavallo ijodidagi milliy ruhning poetik mazmunda ifodalanishi jarayoniga ham tatbiq etish mumkin.

Ijtimoiy-tarixiy sharoit XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlaridagi adabiyotni butunlay o‘zgartirib yuborganligi barchamizga ma’lum. Bu davrda birgina Turkistonda emas, balki dunyodagi juda ko‘p mustamlakalarda milliy uyg‘onish harakati boshlangan, bu jarayonning natijadorligini milliy ruh

⁶² Jabborov N. “O‘tkan kunlar”da milliy ruh ifodasi. // Filologiya masalalari, 2020, 2-son. – B. 35.

singdirilgan asarlarsiz tasavur etib bo‘lmasdi. Chunki millatni yoppasiga g‘aflatdan uyg‘otmay, xalqning ruhida taraqqiyotga mayl paydo qilmay turib, hech narsaga erishib bo‘lmaydi. Adabiyot ma’rifatparvarlar tomonidan jaholatga qarshi kurash vositasiga aylantirilgan bo‘lsa, jadid namoyandalari tomonidan fikriy g‘aflat bilan birga mustamlaka zulmidan qutqarish quroliga aylantirildi. Millatni uyg‘otishni maqsad qilgan jadid adiblari, jumladan, Tavallo ham “yangi mavzularni yangi obrazlar orqali... ifodalashga urindi”⁶³. Badiiy asarlar orqali fikr aytishga ehtiyoj kuchaydi. “Jadidlar ko‘p asrlik o‘zbek she’riyatini kuydan da’vatga aylantirdilar”⁶⁴.

Mustamlakachilik sharoiti, ruslar tomonidan millatning kmsitilishi, majburiy ravishda savodsizlikni paydo qilayotgan omillar Tavallo ijodida alohida obraz, mavzu sifatida shakllandi.

An’anaviy adabiyotda mavjud ishq obrazi Tavallo tomonidan mutlaqo yangicha talqinda olib kirildi. Ijodining boshlanish pallalarida oshiq tilidan:

Qachonkim, g‘am yukin solding, boshimg‘a qad kamon o ‘ldum,

Raqibim birla yurding, rashkdin men shul zamон o ‘ldum,

Netay qon yig ‘lamay, arzim deyolmay bezabon o ‘ldum,

Bahori orazingdin to judo o ‘ldum, xazon o ‘ldum,

Visoling ko ‘rguzub, ey boisi amnu amonim, kel,

kabi satrlar bitgan ijodkor so‘ngroq ma’shuqa obrazini Millat, Vatan tushunchalariga almashtirdi:

Soch oqarsa, qayg‘u millatda, yoronlar, shodman,

Tomsa tinmay yoshlарим o ‘rnig ‘a qonlar shodman,

Hasrati millat uchun qilsam fig ‘onlar shodman,

Ukkudek tutsam xarobotda makonlar shodman,

Chiq ichimdan, jonim, ey san manga hamdamlashmasang.

Bir so‘z bilan aytganda, Tavallo millat va Vatan obrazini yoritishda, ma’rifatni ularning ayni najotkori deb biladi. Zero, “Hayot – insonga chinakam

⁶³ Yo‘ldoshev Q. Yangi o‘zbek adabiyoti: ildizlar, belgilar, bosqichlar va atama. // Yoniq so‘z. – Toshkent: Yangi asr avlod, 2006. – B. 183.

⁶⁴ Yo‘ldoshev Q. Yangi o‘zbek adabiyoti: ildizlar, belgilar, bosqichlar va atama. // Yoniq so‘z. – Toshkent: Yangi asr avlod, 2006. – B. 184.

ma'rifatga, kamolotga erishmoq uchun berilgan imkon. Har holda, mutafakkir ajdodlarimiz shunday deb hisoblagan. Kamolga erishmay, "jahondin notamom o'tmak"ni hazrat Navoiy bamisoli hammomga kirib nopol chiqishga mengzaydi. Kamolga erishmoqning esa asosiy sharti – ma'rifat"⁶⁵.

Ma'rifatli va ilmsiz zamondoshlar obraziga Tavallo ijodida ko'p bora murojaat etiladi. Ayrim o'rnlarda bu obrazlar alohida tarixiy shaxslar, ayrim o'rnlarda umumlashma obrazlar sifatida gavdalanadi. Ularni millat bolalari intilishi mumkin bo'lgan namuna sifatida tasvirlaydi. Chunki obraz – badiiy adabiyotning mavjudlik sharti, obrazli tafakkur esa, ijod jarayonining asosiy omilidir. "Adabiyotshunoslik lug'ati"da yozilishicha: "Avvalo, badiiy obraz – individuallashtirilgan umumlashma sifatida namoyon bo'ladi. Voqelikdagi har bir narsa-hodisada turga xos umumiyligini xususiyatlar bilan uning o'zigagina xos xususiyatlar mujassamdir. Narsa-hodisaning umumiyligini xususiyatlariga tayanuvchi abstrakt tafakkurdan farqli o'laroq, obrazli tafakkur uning individual xususiyatlariga tayangan holda fikrlaydi"⁶⁶.

Tavallo ilg'or zamondoshlaridan ko'pchiligin she'rlariga qahramon sifatida tanlaydi. Chunki millat hayotini yaxshilash uchun qilinayotgan ishlar: gazeta, teatr, gazeta-jurnallar, yangicha maktablar ("Imtihon haqinda bolalar tilindan", "Imtihon uchun kelg'onlarga bolalar tilindan o'qulg'on g'azal", "Teatr haqinda", "Teatrga maxsus", "G'azeta haqinda", "Maktab ta'rifi" kabi she'rlari) haqida yozganda ularning sababchilari bo'lgan zamondoshlarni ibrat uchun ham tavsiflash, ularning ijobiy obrazini yaratish Tavallo ijodining badiiy maqsadini yuzaga chiqishiga yordam beradi. Muallif ilg'or zamondoshlar obrazini yaratishda asosan individual obrazlardan foydalanadi. Boisi ularning ko'pchiligi tarixiy shaxs bo'lish barobarida, aniq kokret xususiyatlarga ega. Muallif ularning har birini o'ziga xos qiyofasini yaratish barobarida ijodiy rang-baranglikka, badiiy maqsadining turfaligiga erishadi. Boisi "Ijod jarayonida san'atkoring diqqat markazida turadigan narsalardan biri – insonning shaxs sifatidagi konkret xususiyatlarini, individual belgilarini

⁶⁵ Jabborov N. Ma'rifat nadir. – Toshkent: Ma'naviyat, 2010. – B. 3.

⁶⁶ Quronov D. va b. Adabiyotshunoslik lug'ati. - Toshkent: Akademnashr, 2013. – B. 43.

ko‘rsatishdir. Tomchida quyosh aks etganidek, badiiy asarda inson hayotining konkret manzaralari, individual belgilari orqali hayotdan olingan umumlashmalar ifodalanadi”⁶⁷. Tavallo ham ayni inson hayotining konkret manzaralari orqali ijtimoiylikni ifoda etadi. Jumladan, “Sadoyi Turkiston” gazetasi haqidagi g‘azalda Tavallo gazetaning ziyo tarqatuvchi vosita ekanligi haqida gapiradi, uni Alloh qudratining bir namoyoni sifatida ta’riflaydi. Garchi she’r tarkibida aynan biror zamondosh nomi tilga olinmasa-da, muallif tomonidan “Toshkanda chiqmish muhtaram Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev janoblari tarafindan “Sadoyi Turkiston” nomli g‘azitasina yozulmish muborakbod tarixnama” deb sarlavha qo‘yilishi Tavalloning ijodkor sifatida ilg‘or zamondoshlari obrazini yaratishdagi o‘ziga xos yondashuvini namoyon etadi, “Sadoyi Turkiston”ni fikrni o‘stiruvchi, ilmni rivojlantiruvchi vosita sifatida ko‘radi:

Fikrimiz qilsun taraqqiy, ilmimiz topsun rivoj.

Ko ‘z ochilsun, yo ‘lni ko ‘rsun ko ‘nglumuz tobsin jilo.

Gazetaning ma’rifatparvarlik borasidagi o‘rni yuksakligini ta’kidlagani holda, ma’rifatparvarlarga minbar berayotgan esa “muhtaram Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev janoblari” qiyofasini yoritib berishga harakat qiladi.

“Teatr haqinda”gi g‘azalda ham Munavvar qori, Mahmudxo‘ja Behbudiy obrazlariga duch kelamiz. Ular real hayotda bo‘lgani kabi millatning ma’nан tanazzulga ketishini oldini olayotgan qahramonlar sifatida tasvirlanadi:

Cho ‘q munavvar etdi olamni Munavvar qorimiz,

Ko ‘rdimiz ravshanlig ‘idan fe ’limiz-atvorimiz.

G‘azal davomida Munavvarqorining islohot boshida turganligi, teatr namoyishidan avval zamon yoshlariga qarata aytgan nutqi, Mahmudxo‘ja Behbudiy yozgan asardan zamondoshlarning to‘g‘ri xulosa ifodalanadi:

Ko ‘rdilar nodon cho ‘juq betarbiyat hangomasin,

Dedilar bizni cho ‘juqlar: “Emdi, biz bezormiz!”

⁶⁷ Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002. – B. 47.

*“Bu bola ermas, balo!” deb nechalar qon og‘ladi,
Vahmig ‘a ketdi o‘zidin, bir necha ko‘knorimiz.*

Tavallo, mashhur zamondoshlaridan tashqari ilk teatr aktyorlari Ubaydulla, Karimbek, Nizomiddin nomlarini g‘azallarida ma’rifat ulashuvchi qahramonlar sifatida tasvirlaydi. Aslan Tavallo ularning har birini individual obraz sifatida tasvirlasa-da, barcha obrazlarni bog‘lab turuvchi g‘oyaviy liniyani ham unutmaydi. Ularning barchasining maqsadi xalqni ma’rifatga boshlash ekanligini hisobga olgan holda Tavallo lirikasida “Individuallashtirish bir xil maslak va g‘oyadagi kishilarning rang-barang obrazlarini yaratish imkonini”⁶⁸ bergenligining guvohi bo‘lamiz.

“Sadoyi Turkiston” gazetasining 1914-yil 20-may 11-sonida e’lon qilingan “Ey do‘st” g‘azalida esa Mullo Abdulhakim mullo Akrom domla o‘g‘li hamda Abdusami’ qorining millat oldidagi xizmatlari qalamga olinadi:

*Ey Abduhakim! Sandan umidim mani ko‘bdur,
Millatni rivojiga zavol aylama, ey do‘st.*

*Chimkandda ayo Abdusami’ qori yozub tur,
Hech bir bizi mahrumi maqol aylama, ey do‘st.*

Ammo o‘lim o‘z so‘zini aytadi. Bu haqda “Yoshlardan taraqqiy qahramoni mutavaffo Mullo Abdulhakim mullo Akrom domla o‘g‘lilarina marsiya”da o‘qiymiz. O‘ttiz yoshida olamni tark etib, “yoshlar dimog‘indan” dud chiqargan do‘stiga deydi:

*Shofe’ing o‘lsa, payg‘ambar, salom ayt barcha ummatdan,
Yoshurma, so‘yla bir-bir millatning ko‘krakda dog‘indan.*

Abdulhakim kabi taraqqiyga sabab va oshnolar “millat dimog‘indan” ketmasligi bilan o‘ziga taskin berish orqali she’r yakunlanadi.

Tavallo maslakda ustoz deb bilgan Munavvarqori Abdurashidxonov ta’biri bilan aytganda, rivojlanish uchun “o‘zimizdan boshqa mutaraqqiy mamlakatlarga”

⁶⁸ Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002. – B. 43.

qarash kerak. “Ular aynan kim?” degan savolga esa: “Misli ustimizga hokim bo‘lub turg‘on ruslarga, turklarga, nemislarga, fransuzlarga, yahudiylarga va boshqalarga, ko‘b uzoq ketmayluk, eng yaqin qo‘shnilarimiz bo‘lg‘on Qofqoz musulmonlarig‘a”⁶⁹ javobini olamiz. Darhaqiqat, ular noshirlik, matbuot, teatr va maorif, yana boshqa ko‘plab sohalarda ancha ilgarilab ketishgan edi. Ularga havas esa, tabiiyki, adabiy aloqalarda ham aks etdi. Buni Ismoilbek Gaspirali, Abdulla To‘qay kabi figuralar ta’siri sifatida izohlash mumkin. Ismoilbek “Tarjumon” gazetasi orqali qo‘zg‘agan mavzular: maktab, ilmsizlik, xalqning maorifga intilmasligi muammosi kabilar Tavallo ijodida ham aks eta bordi. Shoir Ismoilbekni ijodiy evrilishlarni boshidan o‘tkazgunga qadar o‘ziga ma’naviy peshvo deb bilganini vafoti munosabati bilan yozilgan:

Yig‘la, millat, qon to ‘kub, aylab navolar yig‘lagil,

Ismoilbek haqqida qilg‘il duolar, yig‘lagil,

matla’li g‘azali hamda “Tarjumon” g‘azitasin noshir va muharriri mutavaffo Ismoilbek G‘asfirinskiy janoblarining tarix vafoti” nomli muxammasidagi she’riy san’atlardan ham ko‘rish mumkin:

Doxil o‘l jannatga, ey, islom elini rahbari,

San eding olam aro millatni bul sardaftari,

Yosh to ‘kub, aylar duo, bu kun hama yoshu qari,

Chorlasunlar deb sani ikki jahon payg‘ambari,

Kel beri, deb qo‘l tutub, onda ko ‘rsatsun jamol.

“Arsai olamda yakto”, “duri noyob”, “adiblar sarvari”, “saodat yulduzi” Ismoilbek olg‘a surgan g‘oyalar ham Tavallo ijodida yaqqol ko‘zga tashlandi.

Abdulla To‘qay vafotining bir yilligi munosabati bilan “Sadoyi Turkiston” gazetasining 1914-yil 22-aprel, 4-sonida ham chop etilgan “Totor qardoshlarimizning mashhur shoir marhum Abdulla afandi To‘qayevning she’rina tazmin” g‘azalida Tavallo shunday deydi:

Jumla fikrim kecha-kunduz sizga oid millatim,

⁶⁹ Abdurashidxonov Munavvarqori. “Turon” teatri ochilishida so‘zlangan nutq // “Turkiston viloyatining gazeti”, 1914-yil, 2-mart.

San salomat, man farog ‘at, illatingdur illatim.

*Marhum Abdullo To ‘qaydek yosh chog ‘imda ketmasam,
Ojizona shoiring bo ‘lmoqg ‘a vordur niyyatim.*

Turk-tatar adabiyotining Tavallo poetik tafakkuriga ta’sirini ijodiy leksikasi orqali ham kuzatish mumkin. “bermoq” fe’li uning ko‘pgina she’rlarida “vermoq” tarzida, “bor” so‘zi “vor” shaklida, “yo‘q” so‘zi “yo‘x” shaklida, “juda” so‘zi o‘rnida “cho‘x” shakli qo‘llaniladi: “Quloq vermaz chiqorub vermasak biz poramiz, yo rab”, “Suv verub ko‘ngil bog‘ini sabzavor aylar gazet”, “Gazet birlan xabar verdi yozib takror, yo‘x, yo‘x, yo‘x”, “Ayla bovar, cho‘x munavvar yog‘di go‘yo to‘ldi nur” kabi misollarni ko‘plab uchratish mumkin.

Tavallo ijodida ilg‘or zamondoshlar obraziga zid ravishda ilmsizlik, jaholat botqog‘iga botgan zamondoshlar obrazi ham o‘ziga xos tarzda ifoda etiladi. Ilg‘or zamondoshlar obrazi aniq tarixiy shaxs prototipi asnosida yaratilgan bo‘lsa, ilmsiz hamyurtlar qiyofasini yaratishda shoir umumlashmalik xususiyatiga tayanadi. Adabiyotshunos olim T.Boboyev obrazlarning umumlashmalik xususiyatigi to‘xtalib, quyidagi fikrlarni bildiradi: “Yozuvchi bir do‘kondor, amaldor yoki ishchi obrazini yaratish uchun juda ko‘p do‘kondor, amaldor va ishchi hayotini o‘rganishi, ularning sotsial-sinfiy kiyofasini belgilovchi xarakterli xususiyatlarni, odatlarni va boshqalarni bir obrazda bera olishi kerak. Demak, adabiy asar qahramoni hayotdagi kishilarga juda o‘xshab ketsa-da, ularning aynan o‘zi bo‘la olmaydi. Obraz umumlashma natijasi bo‘ladi. Asarda tasvirlangan birgina obraz zaminida yuzlab-minglab kishilarga xos xislat va belgilar umumlashtirilib, jamlab beriladi”⁷⁰. Muallif ayni millatning holini uning bag‘ridagi ma’rifatsizlik botqog‘ida qolgan obrazlar vositasida tasvirlab berar ekan, go‘yoki millatdoshlariga ko‘zgu tutgandek bo‘ladi. jumladan, “Tamoshobog‘ xususida” g‘azalida shoir Toshkandda ochilgan yangi bog‘ning go‘zalligidan qanchalik mamnun bo‘lib:

Toshkandning fayzi asosi tamoshbo bog‘ida,

⁷⁰ Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – TOSHKENT: O‘zbekiston, 2002. – B. 43.

*Ne go 'zallar sayr etarlar, boqsangiz har yog 'ida
deb yozsa, o'z yurtdoshlarining qiyofasi, o'zini tutishidan shunchalik
og'rinadi, xijolat chekadi:*

Bir taraf boqsang parilar, bir tarafda bizni el,

Farq edub man bunlari turdim xijolat tog 'ida.

Chunki ularning yurishi go'yoki yovvoyi inson qiyofasini eslatadi:

Ko 'tarib ishtonni tizdan yuqori, ko 'krak ochiq,

Bir qalondon, bir fichoq, bir nosqovoq belbog 'ida.

Oh, bularni necha mahbublar ko 'rub, yom-yom u deb,

Hech yaqin kelmay, ko 'ringiz, har taraf qochmog 'ida.

Ijodkor bekorga bu holatga e'tibor qaratmaydi. Aslida bunday holatning barchasiga sabab insonlarning ilm-ma'rifikatdan uzoqda ekanligidandir. Barcha ilmni millatning, insoniyatning najotkori deb bilgan bir paytda o'z millatdoshlarining to'y-ma'raka kabi mayda tashvishlarga o'ralashib yurgani shoirning qalbini azoblaydi:

Jahonda jumla inson ilm qayg 'usi ila bo 'lsa,

Hamon to 'y-ma'raka deb nafs ila ovoramiz, yo rab.

Bir so'z bilan aytganda bunday kishilar: "O'ylasalar, o'zlarinigina va bugunlarinigina o'ylaydilar. Behuda aysh-ishratu o'yin-kulgilar – ularning asosiy mashg'uloti"⁷¹.

Shoir ayni ma'rifikatli va ilmsiz millatdoshlari obrazini kontrast qo'yish orqali o'z maqsadining yanada aniqroq ifodalanishiga erishish barobarida, obrazlar mohiyatining yanada tiniqlashuviga, ta'sirchanligiga erishadi. Ayni shu obrazlardan foydalangan holda ijtimoiy muhitga munosabatini, fuqarolik pozitsiyasini namoyon etadi.

Ovro'po odamlari obrazi. Ovro'po madaniyatining ta'sirini Tavallo adabiy merosining shakllanishida e'tirof etish o'rinli bo'ladi. Chunki Ovro'pocha hayot tarzi, ilm-fan taraqqiyotiga intilish Tavallo asarlarining asosiy mavzulariga aylandi.

⁷¹ To'laboyev O. Karimbek Kamiyning hayot va ijod yo'li. Fil. fan. nomz... diss. – Toshkent, 2010. – B. 98.

Eng avvalo, Ovro‘po madaniyati xususida yozish Tavallo she’riyatida qiyosning imkonini oshiradi: “Sharq va G‘arb madaniyati qiyosiga yuksak umuminsoniy mezonlar asosida yondashish, masalaning tub mohiyatidan, ildizidan kelib chiqib fikr yuritish, Vatan va millat manfaati nuqtayi nazaridan baholash – mutafakkir jadidlar ma’naviy-axloqiy ta’limotining bosh xususiyati”⁷².

Muallif Yevropa va o‘z yurtining qiyosi vositasida jaholat botqog‘iga botayotgan millat qiyofasini ochib beradi: “Shoir jahonning, chunonchi Ovrupo va Amerika xalqlarining taraqqiyot asridagi hayotiga nazar tashlaydi. Bir tomonda ilm-fan, texnika yangiliklarini turmushga joriy etib, og‘irini yengil, hayotini farovon qilayotgan millatlar, ikkinchi tomonda, Odam Atodan kelayotgan, allaqachon eskirib ishdan chiqqan ishlab chiqarish usuli va vositalariga mahkam yopishib, dunyoda shuni so‘nggi mo‘jizadek ushlab olgan Turkiston. Shoir har ikkisini muqoyasa qiladi. Bu muqoyasa, hajviy mazmun tashiydi, albatta”⁷³. Shu o‘rinda bu muqoyasa jarayonida nafaqat yangi obrazlar tasviriga, qolaversa, she’riyatda yangi leksemalarning paydo bo‘lishiga ham guvoh bo‘lamiz. G‘oyani ifoda etish asnosida o‘ziga xos o‘zlashma leksika ham paydo bo‘ldiki, bu ham poetik obraz evrilishi yo‘lidagi urinishlarning ahamiyatini o‘zida namoyon etdi.

Toshkandning fayzi asosi tamoshbo bog‘ida,

Ne go ‘zallar sayr etarlar, boqsangiz har yog ‘ida, –

deydi Tavallo. Bu orqali istirohat bog‘lari (park)ning xalq hayotiga ta’sir etishi, mahalliy aholining bu kabi jamoat maskanlarida o‘zini nomunosib tutishi orqali madaniyatsizligi, bilimsizligini ko‘rsatayotganidan afsuslanadi. Yoxud:

Dedim: “Ahvolingizga Yovro ‘po, Amriko, Masqovlar,

Taajjub aylayub, hech kulmag ‘on totor, yo ‘x, yo ‘x, yo ‘x”, –

deya millatdoshlariga yuzlanadi. Ya’ni jahon ayvonida biz kabi “afgor” yo‘q, bu holdan qutulish uchun munosiblardan ibrat olaylik, degan chaqiriqni asarlariga joylaydi. Bu chorlov “Olamga bir nazar” g‘azalida yanada alohida ta’kid ohangiga

⁷² Jabborov N. Fitrat ijodida Sharq va G‘arb madaniyati talqini. // “Istiqlol va Fitrat” mavzusidagi an’anaviy respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Buxoro, 2017. – B. 11.

⁷³ Qosimov B., Dolimov U. O‘zbek milliy uyg‘onish adabiyoti. – Toshkent, 2003. – B. 87.

ega bo‘ladi. Ovro‘poda odatiy voqealar, kundalik buyumlar safidan o‘rin olib bo‘lgan “simsiz” so‘zlashish (telefon), “zambarak”, bitta igna bilan “ming navo” taratuvchi “g‘iromofun”, odamni ko‘kda parvoz qildiruvchi “ayruplon”ni namuna qilib keltiradi.

Ilm-fanga ishtiyoqmandlikda Ovro‘podan o‘rnak olishga chaqiradi:

Ko ‘r, Yovro ‘po ahli nedan, tinmay o ‘qurlar ilmu fan,

Ko ‘krak ochuq, sizlar chafan, inson bo ‘lolmaysiz hanuz.

Millat kelajagi bo ‘lgan yoshlarga qarata:

Bizlarni Yovro ‘poda yurguzmayur piyoda,

Ko ‘krak ochuq yaqoda o ‘tmasun oy-yilingiz, –

deya ogohlantiradi.

“Yovro‘polilar hunari birlan bizlarni(ng) hunarimizning farqi” nomli g‘azalida Turkiston farzandlarining orqada qolishiga sabab bo‘layotgan illatlar va ularning oqibatlarini qarshilantirish san’ati orqali ta’riflab beradi. Xususan, “zanburak”ka “sobqon”, “aftomobil”ga “Ho‘qand arava”, “ayropilon-u gidropilon”ga “varvarak”, “zobut tovari”ga “bo‘yra, bordon”... Mana shular bugungi Turkistonning “kuchi-qudrati”, ilmsizlik sabab tushgan ahvoli...

“Boshqa millatlar va biz” sarlavhali g‘azalida esa “tarki Vatan aylab” Ovro‘poga borishga, “jahon millatlari” kabi “turluk fununlar”ni o‘qish orqali “rivoji millat”ga erishish mumkinligini bayon etadi.

Ovro‘poga intilish, uni namuna sifatida ko‘rish orqali Tavallo yoshlarga “Yovro‘po ilmiga rag‘bat qilish” aksar muammolarning ildizi bo‘lgan ilmsizlik dardiga chora ekanligini ko‘rsatmoqchi bo‘ladi. “Uyonmaz ersa millat...” g‘azalidagi “Ko‘tar boshingni qayril Yovro‘po ilmiga rag‘bat qil” misrasi ham fikrimizga hamohangdir.

Ovro‘poni ko‘klarga olib chiqqan ilm-fandir, degan xulosaga kelgan shoir:

Riyozat chekmayin ilm fununni yaxshi o ‘rganub,

Ko ‘r emdi Yovro ‘poni, sayr aylar osmon, do ‘stum, –

deydi.

Agar tafakkur qilmasak, atrofimizdagi voqealardan ibrat olmasak, Ovro‘po kezganning ham foydasi yo‘q. Chunki ibrat olish kishiga rag‘bat beradi, hayotiy maqsadlarini mustahkamlaydi. Agar ong bunday islohga tayyor bo‘lmasa-chi? Unda Yovro‘po yoxud undan narini ham kezgandan foyda yo‘q, degan xulosaga keladi:

Qo ‘shnimizdin ibrat olmaz ersamiz bizlarga bil,

G ‘arbdin mashriqni kezgan Yovro ‘polardin na sud?

Mazkur bayt mazmunan Hazrat Navoiyning:

Kamol et kasbkim, olam uyidin

Sango farz o ‘lmaq ‘ay g ‘amnok chiqmoq.

Jahondin notamom o ‘tmak biaynih,

Erur hammomdin nopok chiqmoq, –

qit’asini yodga soladi. Bu esa Tavallo ijodi shakl jihatidan zamonga moslashsa-da, asriy mavzularni ifodalashda mumtoz adabiyotdan oziqlanishini ko‘rsatadi.

Tavallo she’riyatida poetik obraz yaratilishining ijtimoiy-tarixiy asoslarini tahlil qilish asnosida, bevosita “...muallifga ta’sir etgan, uning sig‘ingan haqiqatlarini shakllantirgan turli hayotiy va siyosiy omillarni, asarning yozilishiga sabab va material bo‘lgan manbalarni va ularning talqinidagi mantiq”⁷⁴ ning ilmiy ahamiyati nihoyatda chuqr ekanligini ko‘rish mumkin. Qolaversa, Tavallo she’riyatidagi barcha obrazlar millat va vatan taraqqiysi istagi asnosida shakllanganligi yaqqol seziladi. Ayni shu holat ularning badiiyati barobarida, poetik obraz evrilishining ijtimoiy-tarixiy asoslari ahamiyatini ham ko‘rsatib beradi.

2.2. Adabiy-estetik tafakkur – poetik obraz yangilanishi asosi

Jadidchilik adabiyotga yangi mezonlar asosidagi yondashuvni boshlab berdi. Holbuki, Sharq-islom adabiyoti inson kamoloti va uning asosiy omillari hisoblangan ma’rifat va haqiqat, ishq-muhabbat talqiniga asoslangani ma’lum. Jadid adabiyotida kuylangan ma’rifat mumtoz adabiyotdagi talqindan farq qiladi. Millatning ma’rifati,

⁷⁴ Rahmon Qo‘chqor. Men bilan munozara qilsangiz. – Toshkent: Ma’naviyat, 1998. – B. 34.

uning dunyodagi mutaraqqiy xalqlar darajasiga yuksalishi jadid adabiy-estetik idealining asosini tashkil etadi.

Avvalo, bu davrga kelib adabiy-estetik mezonlar o‘zgarishga yuz tutdi. Ijod ahlining adabiy-estetik tafakkuri va ijtimoiy-ma’rifiy ideallari uyg‘unlasha bordi. Bunday tendensiya faqat o‘zbek adabiyotigagina xos bo‘lmay, umumturkiy miyos kasb etdi. Tatar shoiri va mutafakkiri Abdulla To‘qayning quyidagi qarashlari ham ushbu fikrni tasdiqlaydi: “...Millat ma’rifatli kishilarga va xalq foydasini o‘zining har xil shaxsiy manfaatidan, tama’dan ustun qo‘yadigan, millat foydasini ko‘z qorachig‘iday aziz tutadigan millat bahodirlariga muhtoj. Millat otalarga, onalarga, muallimlarga, muallimalarga, murabbiylarga, murabbiyalarga, chinakam adabiy iste’dodlarga, salohiyatlarga muhtoj. Bizning millat ham boshqa millatlardagi kabi himoyasiz, mol-joysiz, faqir va ishchi xalqning foydasiga tirishuvchi, besh kambag‘alni bir boy itiga almashtiradigan vaqtlar o‘tganini anglovchi va anglatuvchi yigitlarga muhtoj. Bizning millat ham Pushkinlarga, graf Lev Tolstoylarga, Lermontovlarga muhtoj. Qisqasi, bizning millat ham boshqa millatlarning taraqqiyalariga sabab bo‘lgan chinakam yozuvchilarga, rassomlarga va boshqalarga muhtoj”⁷⁵.

Abdulla To‘qayning ushbu fikrlarini jadidshunos Begali Qosimov Turkistondagi adabiy jarayon bilan qiyoslaydi: “Bunday ko‘zqarash Turkiston ma’rifatchilariga ham begona emas edi. O‘lkamizdagi ilg‘or ziyolilar To‘qayning bu fikrlari bilan tanish bo‘lganliklariga shubha yo‘q. Lekin bu fikrning to‘g‘ri va zarurligini butun qalb va vujud bilan his qilish, bu xulosaga ongli ravishda kelish masalasi ham bor edi. Bu esa bizda bir qator sabablarga ko‘ra salgina kechroq, 10-yillarda paydo bo‘ldi”⁷⁶. Ayni shu yangilanish hodisasi natijasi o‘laroq, o‘zbek adabiyoti o‘zining ijtimoiy vazifaga ega bo‘lgan obrazlar tizimini yarata boshladi.

Jadid adabiyoti vakillari garchi adabiyotni estetik tafakkur vositasidan ko‘ra ko‘proq jamiyatni uyg‘otish quroliga aylantirgan bo‘lsalar-da, bu hayqiriq va da‘vatlar insonni tafakkuriga munosib sharoitda yashashga, o‘zidan balandroq

⁷⁵ To‘qay A. Asarlar. 4 tomlik, 3-tom. – Qozon, 1976. – B. 225.

⁷⁶ Qosimov B. Milliy uyg‘onish: ma’rifat, jasorat, fidoyilik. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – B. 125.

bo‘lishga undadi. XX asr boshidagi o‘zbek she’riyatida xuddi shu tendensiya Tavallo ijodida ham aks etdi. Zero, “She’rdagi davr tushunchasi ijtimoiy-siyosiy voqelik bilan bog‘liqlikdagi inson hayoti bilan belgilanadi. She’riyat insoniyat uchun yaratilar ekan, shoir uchun davr miqyosi zamondoshlari hayoti, inson taqdiri bilan xarakterlanadi; insonning bugungi hayoti, tushuncha va tafakkuri bilan uzviy bog‘liqlikda namoyon bo‘ladi”⁷⁷. Ayni shunga ko‘ra Tavallo she’riyatidagi obrazlar, eng avvalo, o‘z davri tafakkurining mahsuli edi. Bu obrazlar zimmasida millatni uyg‘otish mas’uliyati mavjud edi. Shu bois ham Tavalloning adabiy-estetik qarashlari nafaqat mumtoz ijodkorlarimiznikidan, balki o‘z zamondoshlarinikidan ham farq qilardi. Bu, tabiiyki, jadid davri adabiyoti an’analari, yangilangan adabiy tafakkur hosilasi edi. Boisi bu davrga kelib, adabiyotda estetik o‘lchovlar o‘zgardi. Sababi adabiyotning vazifasi inson qalbini poklash, ta’sirlantirishdan ko‘ra ko‘proq ijtimoiy muammolarga munosabat bildirishdan iborat bo‘la boshladi. A.Davlatova ta’kidicha, “Badiiy asar faqatgina ijtimoiy voqealar tasviri bilan chegaralanib qolsa, tabiiyki, uning badiiyatiga putur yetadi. Lekin aynan XX asr boshlari adabiyotiga mana shunday talablarning qo‘yilishi ijtimoiy turmushni yaxshilashga qaratilgani nuqtayi nazaridan o‘zini oqlaydi. Demak, adabiyotshunoslik ham asarlarning shu jihatini e’tiborga oldi”⁷⁸.

1936-yilda Fitrat jadid adabiyoti g‘oyalari va poetik ifoda shakli haqida to‘xtalar ekan: “Bizda jadidizmning birinchi davri panislomizm bayrog‘i ostida yurdi. Jadid adabiyotining aruz vazni bilan yozilishi mana shu davrga to‘g‘ri keladi. Bora-bora panislomizm, panturkizm, o‘zbek millatchiligi bir-biridan ayrim xattiharakatlar tarzida ajraladi”⁷⁹, deb yozgan edi.

Davr she’riyatining mohiyati haqida esa B.Qosimovning quyidagi fikri e’tiborga molik: “Asrimizning (XX asr nazarda tutilmoqda – D.R.) dastlabki yigirma

⁷⁷ Rahimjonov N. Davr va o‘zbek lirikasi. – Toshkent: Fan, 1979. – B. 8-9.

⁷⁸ Davlatova A. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyotida estetik ideal muammosi. Fil. fan. nomz... dis. – T., 2011. – B. 17.

⁷⁹ Fitrat A. Chin sevish. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1996. – B. 9.

yilida shakllangan yangi she’riyat an’anaviy diniy-tasavvufiy she’riyat bilan yonmaydon yashadi”⁸⁰.

Tavalloning ijodi ham mana shu ta’riflarga muvofiq kelar edi. U dastlab an’anaviy aruz vaznida ijod qildi. Ammo u tanlagen mavzular, uslubi original edi. Bu haqda jadid davri adabiyotini adabiyotshunoslik mezonlari asosida tahlil etgan Hamid Olimjon shunday qayd etadi: “Umuman, yo‘nalish e’tibori bilan Tavallo boshqa jadid shoirlaridan hech narsa bilan ajralmas edi. Uni boshqalardan ajrataturgan ayrim, alohida o‘ringa qo‘ya turgan narsa, Tavalloning uslubdagi originalligi edi. Boshlab Tavallo abstrakt mavzular emas, balki konkret hodisalar ustida yozdi. U eski turmushning qing‘ir-qiyshiq joylaridan mahkam ushlab olib, uni tasvirlashda ancha badiiylikka ko‘tarila bildi. Tavalloning tili sodda, jonli, xalq tiliga juda yaqin edi... Shuning uchun ham uning she’rlari xalq o‘rtasiga osonlik bilan kira bilar edi va kirdi”⁸¹.

E’tibor qilsak, ijod namunalari xalqqa taqdim qilina boshlagan kezlarda uning asarlarida Yaratganga iltijo qilish asosiy o‘rinni egallaydi. Ya’ni “Rab”, “Xudoyo”, “Qodir-u Hayy-u G‘afur”⁸² deya yuzlanib, millatini ma’rifatli qilish yo‘llarini axtaradi, munojot qiladi. Poeziyasida Allohga davomli hamd, iltijo qilish atributi asosiy o‘ringa chiqadi.

Sharq adabiyotida devonlar, odatga ko‘ra, Allohga hamd va Rasululloh alayhissalomga na’t mazmunidagi g‘azallar bilan boshlanishi zarur. Ammo Tavallo o‘z ijodini devon holiga keltirmagan bo‘lsa-da, hamd mazmunidagi g‘azallar yaratgani ma’lum. Ehtimolki, bu holat uning e’tiqodi, hech qachon Allohning zikrini unutmagani, Haqni hamda u xalq etgan millatni sevgani bilan bog‘liqdir. U har bir holat Alloh qudratidan ekanligiga ishonadi va yechimni ham Unda ko‘radi. “Toshkanda chiqmish muhtaram Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev janoblari

⁸⁰ Qosimov B. XX asr boshida jadid adabiyoti va tarixiy hodisalar. Kitobda: Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. – Toshkent, 1999. – B. 116.

⁸¹ Olimjon H. Mukammal asarlar to‘plami. O’n tomlik. Tadqiqot va maqolalar. O‘zbek sovet adabiyoti masalalari. 6-tom. – Toshkent, 1982. – B. 148.

⁸² Bu kabi Allohga murojaat birliklari o‘zida 69 ta she’rni jamlagan “Ravnaq ul-islom” to‘pamida 62 marta qo‘llanilgan.

tarafindan “Sadoyi Turkiston” nom g‘azitasina yozulmish muborakbod tarixnama”da gazetani Allohning inoyati sifatida ta’rif etadi:

*Ey Vatan! O‘lsun muborak sanga haqning rahmati,
Emdi qilgumdir g‘uboringni ko‘zimg‘a to‘tiyo.*

Nega shoir gazetadek dunyoviy vositani “Haqning rahmati” sifatida ko‘rmoqda? Javob ham g‘azalda ifoda etiladi:

*Fikrimiz qilsun taraqqiy, ilmimiz topsun rivoj.
Ko‘z ochilsun, yo‘lni ko‘rsun, ko‘nglumuz tobsin jilo.*

Darhaqiqat, XX asr boshidagi Turkistonda ilm taraqqiyoti, dunyoni tanish, olamdagi hodisalarini anglashda gazeta va jurnaldan ko‘ra afzalroq vosita yo‘q edi. Ko‘rinib turganidek, Tavallo ijodida ma’rifat ulashuvchi vositalar obraz darajasiga ko‘tarilish asnosida shoir badiiy maqsadining ochqichi vazifasini ham o‘tadi. Zero, Tavallo ijodida ilm-ma’rifat, o‘qish va o‘qitish ishlarining millat hayotidagi o‘rnini beqiyosligiga urg‘u beriladi. Ayni shu sabab ham ijodiy merosida “maktab” so‘ziga 78 bor, “ilm”ga 66 marta, “taraqqiy” masalasiga 34 va “o‘qimoq” tushunchasini anglatuvchi so‘zlarga 29 bora murojaat qilgani holda ma’rifatning ahamiyatini ko‘rsatadi. Uning ijodida an’anaviy aruzdagi ma’shuqa obrazi o‘rnida ma’rifat ulashuvchi vositalar – gazeta, jurnal, qalam obrazlari qo‘llana boshlandi. Nodira Afoqova ta’kidlaganidek: “Ishqiy mavzudagi an’anaviy she’rlar deyarli uchramaydi. Endi she’riyatning, umuman, adabiyotning vazifasi boshqa edi”⁸³. Shu jihatdan gazeta obrazi uning poetik tafakkurida bamisli mahbuba: goh dilni quvnatadi, goh yo‘liga xumor qiladi:

*Yashnatib dil g‘unchasin fasli bahor aylar gazet,
Suv verub ko‘ngil bog‘ini sabzavor aylar gazet.*

Goh “baxtiyor”, goh “intizor” aylovchi bu “gazet” ertaklardagi bandi etilgan malikalarni yodga soladi. U yordamga muhtoj, uning chorasizlik zanjirlarini chopib tashlaydigan, unga “tiriklik suvi”ni ichiradigan botir shahzodasini kutmoqda:

⁸³ Afoqova N. O‘zbek jadid adabiyotida she’riy shakllar taraqqiyot tamoyillari: Filol. fan. doktori ... dis. – Toshkent, 2006. – B.155.

*Bil gazet, bordur g‘aniylar Movarounnahrda,
Bir kuni olub boshingdan zar nisor aylar, gazet.*

*Noumid o‘lma, chiqar bir kun taraqqiy yoshlari,
Yordam aylab mushtariylar beshumor aylar, gazet.*

Faqat bu kunlarga yetmoq uchun kutish, fursatni poylash zarur. Shuning uchun muallif “Ey gazet, san sabr qil, “as-sabru miftoh ul farah”, degan ishonch bilan yaxshi kunlar tomon ko‘z qadaydi.

Yana bir g‘azalida esa shoir millat bog‘idagi hazin sayrashni eshitib qoladi. Qiziq, u qanday qushki, kuyi eshitganni o‘yga cho‘mdirmoqda, mahzun dillarga davo bo‘lmoqda:

*Quloq sol, bog‘ aro kim qildi bizlarga sado, millat,
Hazin ovozidan mahzun dilim tobti davo, millat.*

Shoir bog‘ aro hazin ovoz egasini qidira ketadi. Unga hech narsa, hatto ko‘zini qamashtirayotgan “ziyo” ham xalal bera olmaydi. Va nihoyat shoir maqsadga yetadi, manzilni topadi – ovoz egasi “Sadoyi Turkiston” bilan suhbat boshlaydi. Biroq ziyyoga yot, ilmsizlik botqog‘iga tizgacha botgan, to‘y-to‘ylashdan o‘zga g‘ami yo‘q bu millat kishilaridan yurak oldirgan bulbul darhol o‘tina boshlaydi:

*Deyurkim: “Millatning bog‘iga bo‘ldim man bukun mehmon,
Darig‘ etmanglar emdi, istaram sizdin vafo, millat”.*

Vafo – yuksak fazilat, sadoqat saqlamoq, yo‘ldoshining haqiga rioya etmoq kabi tushunchalar ham uning tarkibida turadi. Bulbul ham vafo odobiga ko‘ra, nima bo‘lishidan qat’i nazar bu bog‘dan keta olmasligini tushuntirmoqda:

*Dedi: “Mandin xabar shuldur, magar o‘ldur va gar kuldur,
G‘izosiz rangimi so‘ldur, kerakmaz o‘zga jo, millat”.*

Unga javoban shoir “Navo sandin, duo bizdin, amon qilsun xudo, millat” deya dalda beradi va millatdoshlariga murojaat qiladi:

*Samodin, arshi a‘lodin, havodin qo‘ndi bog‘ingga,
Xudo kelturdi, yetkurdi, biza qildi ato, millat.*

Muni qadrini bilmak barchamizni burchimiz, ahbob,

Yo ‘q erdi bo ‘lmasa bul biz kabi baxti qaro, millat.

Ko‘rinib turibdiki, shoir “Sadoyi Turkiston”ni millat bog‘ida sayrayotgan bulbulga qiyos etadi. Ayni o‘rinda Tavallo gazetani yangi obraz sifatida qo‘llash barobarida, an’anaviy **bulbul** obraziga yangi mazmun-mohiyat yuklaydi. Mumtoz adabiyotda oshiq obrazini ifodalovchi timsol Tavallo ijodida millatning dardi bilan yashayotgan obrazga aylanadi. Qaysidir ma’noda an’anaviy obrazning yangi hayoti boshlanadi. “Oldinlari badiiy adabiyot inson ruhiy tebranishlarinigina aks ettirgan bo‘lsa, endilikda xalq turmushining ichiga chuqurroq kirib borib, hayotdagi ijtimoiy, siyosiy, ma’naviy muammolarni hal etishga urina boshla”⁸⁴gani ayni shu obraz misolida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Mumtoz adabiyotda mavjud bo‘lgan va hatto eng ko‘p murojaat qilinadigan obrazlar sifatida *gul*, *yor*, *raqib*, *bulbul* kabi an’anaviy obrazlarni alohida ta’kidlash mumkin. Nafaqat Tavallo, qolaversa, butun jadid adabiyotida ayni shu obrazlar yangi mazmun-mohiyat kasb eta boshladi. Bu holat Tavalloga qadar ham shakllanib borayotgan adabiy hodisa edi deyish mumkin. Jumladan, Furqat va Avloniy kabi bir qancha ijodkorlar she’rlarida birgina *bulbul* va *gul* obraziga o‘ziga xos tarzda yondashuvni ko‘rish mumkin. Furqat ijtimoiy holatdan kelib chiqqan holda bu obrazlarga tamomila yangicha mazmun va vazifalar yuklaydi.

Shu ’bada izhor etib nogoh charxi hiylasoz,

Boshladi afsun ila makru dag ‘osidan, begin.

G ‘unchai davlatni gul yanglig ‘ parishon ayladi,

Tundbodi hodisoti modarosidin, begin.

Oxirulamr hukumat gulshani bo ‘ldi xazon,

Keldi zog ‘u qoldi bulbullar navosidin, begin.

Adabiyotshunos Nurboy Jabborov ushbu g‘azalning obrazlar tizimini quyidagicha tahlil qiladi: “Charxi hiylasozning afsun ila makru dag‘osi - o‘sha paytda mamlakatda kechgan fitna-fasodlar, inqiroz jarayoni timsoli. Natijada

⁸⁴ Mirzayev S. XX asr o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Yangi asr avlod, 2005. – B. 5.

“g‘unchai davlat gul yanglig‘ parishon bo‘lgan. Hukumat gulshani xazonga aylangan”. Zog‘lar kelishi bilan bulbullar navosi tingan.

Jumladan, uning “Bo‘ldi” radifli muxammasida ham ayni shu kabi an’anaviy obrazlarga yangicha mazmun-mohiyat yuklash kuzatiladi. “Bahor ayyomi o‘tti, na gulu sarvu suman qoldi, Ki bulbul birla qumri o‘rniga zog‘u zag‘an qoldi”, kabi misralarda bu holat yaqqol ko‘zga tashlanadi. Millatning boshiga bulbulning o‘rniga kelgan zog‘lar obrazi kimligini anglash u qadar ham mushkul emas. Obrazlarga bu kabi yangicha mazmun yuklash, tafakkur yangilanishi asnosida obrazlarning an’anaviy ma’nolarini yangilash Avloniy she’riyatida ham mohirona uslubda namoyon bo‘ladi:

Kecha-kunduz qafasda, oh gul, deb aylayur faryod,

Omon bermas ango zolim qafas ozor o‘lur bulbul.

“Shu tariqa, Avloniy gul va bulbul obrazlariga faqat yangi ma’no yuklabgina qolmay bu obrazlarni davom ettiradi. Darvoqe, Avloniy she’rlarida yor obrazi-ilm, ma’rifat, taraqqiyot, xalq tushunchalarini, ag‘yor-nodonlik, jaholat, zulm, istibdod ahli ma’nolarini ifodalaydi va hokazo. Bu obrazlarning aksariyati o‘zlarining ilgarigi ma’nolaridan butunlay uzoqlashgan va zamon talabiga mos yangi mazmun, o‘zga ohang kasb etganlar”⁸⁵. Ko‘rinib turganidek, Tavallo ijodida ham obrazlarning mazmuniy yangilanish bosqichi ma’lum bir ildizlardan ulgi olgani holda shakllana bordi.

Tavallo ijodida “g‘ani” obrazi mavjudki, bu obraz shoir ijodida ikki xil qiyofada namoyon bo‘ladi:

1. O‘z mulkini keraksiz hashamlarga sarf etayotgan, ilm-ma’rifatdan yiroq boylar obrazi.

2. Millatning ma’naviyati, taraqqiyoti uchun kurashayotgan, topganini taraqqiyot uchun sarflayotgan boylar obrazi.

⁸⁵ Qosimov B., Yusupov Sh., Dolimov U. va b. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: Ma’naviyat, 2004. – B. 193.

Tavallo, millatning o‘ziga to‘q g‘anilariga alohida umid bilan qaraydi. Ulardan millat taraqqiysi uchun homiylik va shioat kutadi.

Millatni taraqqiy ettirish uchun ham, Turkistonning avvalgi shonini qaytarish uchun ham eng avvalgi qadam dunyoviy maktablar barpo etishdan boshlanadi. Shoir ayni holatda ham millatning o‘ziga to‘q kishilaridan, ularning marhamatidan umidvor bo‘ladi. Afsuski, boylar maktab qurish, ma’rifatga mablag‘ sarflash o‘rniga topganlarini keraksiz hashamlarga, to‘yu marakaga sarf etadilar:

*Millata maktab kerak, yo ‘qmu g‘anilar, o ‘ylangiz,
Sarf etar to ‘yu azo deb necha ming, bari riyo.*

Shoir: “G‘anilar himmat etsa biz faqirlar, qiroatxona, maktablar ochishmoq” umidida ekanini yozadi. Biroq millatning boylari maktab ochish u yoqda tursin, hatto qimmatchilikdan aziyat chekayotgan millatdoshlariga ham rahm etmaydilar:

*O ‘ldi bu qimmatchilikdin kambag‘allar holi tang,
Iltifot etmaz g‘anilar, yo ‘qmi tiynatlar darig‘.*

Ammo shoir ijodida saxovatli, ma’rifatli boylar obrazi ham uchraydiki, Tavallo ularning nomlarini alohida hurmat bilan tilga oladi:

*Ey Abduhakim! Sandan umidim mani ko ‘bdur,
Millatni rivojiga zavol aylama, ey do ‘st.*

*Chimkandda ayo Abdusami’ qori yozub tur,
Hech bir bizi mahrumi maqol aylama, ey do ‘st.*

Yuqoridagi tasvirlardan kelib chiqib aytish mumkinki, “Bungacha badiiy asarlarga, asosan, hukmdorlar, favqulodda sifatga ega kishilar qahramon qilib olingan bo‘lsalar, bu davrga kelib, adabiy personajlar, ko‘proq, oddiy kishilar, ziyorolar orasidan qidiriladigan bo‘ldi”⁸⁶. Tavallo ijodidagi ayni shunday obrazlardan yana biri **Otalar** obrazidir. Muallif bu obrazga millatning taraqqiy etmasligining sababchiligi vazifasini yuklaydi, aslini olganda jaholat botqog‘iga botgan otalarning tipik qiyofasini yaratadi:

⁸⁶ Mirzayev S. XX asr o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Yangi asr avlod, 2005. – B. 5.

Necha bid’atni qilmoqqa berib siz imtihon dedim,

“Otamiz o‘rgatib ketdi” debon inkor yo‘x, yo‘x, yo‘x.

Ko‘rinib turganidek, bu o‘rinda ota obrazi asriy g‘aflat botqog‘iga botgan ajdodlarning umumlashma qiyofasini o‘zida aks ettirmoqda. Bu o‘rinda shoir bid’atni otamiz o‘rgatib ketgan deb qattiq tutib olgan odamlar holatini tasvirlash orqali ta’sirchanlikni yanada oshiradi. “Yozuvchi hayot oqimidan hayajonli voqealar ni tanlab oladi va shu voqealar zaminida xotiramizda bir umr saqlanib qoladigan pishiq xarakterlar yaratadi”⁸⁷. Bu kabi voqealar asnosida obrazni tasvirlash uning yanada konkretlashuviga, ta’sirchanligining oshishiga sabab bo‘ladi va Tavalloning badiiy obraz yaratish mahorati yanada yorqin tarzda yuzaga chiqadi.

Shoir millatning necha yilki ma’rifatsizlik botqog‘iga botishining sababini quyidagicha izohlaydi:

Yubormay maktaba o‘g‘lin, “Manim davrimda yur, o‘yna!”

Debon, ko‘r tarbiyatni teskori qilg‘on atomiz bor.

“Shoir ham o‘z hissiyotlari, kechinmalari, falsafasi, dunyoqarashi, dardi, alami, iztirob va quvonchlarini muayyan so‘zlar, obrazlar, kartinalar, detallarning haqqoniyligi va nafosati bilan anglatadi”⁸⁸. Tavallo kechinmalari ifodasini berishda ota obrazini tanlaydi. Shoир nazdida ota nafaqat oila boshlig‘i, qolaversa, kelajak avlodni to‘g‘ri yo‘lga yo‘llovchi ustoz hamdir. Tavallo ilm millat hayotining boqiyligi garovi ekanligini yaxshi anglab yetgani holda oddiy xalqning e’tiqodini shu tushunchalarga yo‘naltirishni maqsad tomon eltuvchi eng yaqin yo‘l deb biladi. Buning uchun esa shubhasiz, kelajak avlodning tarbiyachilaridan – otalardan umidi katta ekanligini ta’kidlaydi. Tavalloning nuqtayi nazari aniq. U mamlakatda ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashib borganini, boz ustiga o‘sha yillari hosil deyarli bitmay qurg‘oqchilik kelgani, oziq-ovqat tanqisligi butun Rusiyadagi singari Turkistonda ham yuz bergenligini tasvirlaydi. Shoир millatni ozodlikka chorlaydi, “Yo‘liqdi millatimiz to‘da vahshiy ro‘dapolarg‘a” deya taassuf qiladi. Vatanni bosqinchilardan ozod qilish uchun o‘zini, o‘zligini tanigan, g‘ururli kishilar, yurtning chinakam

⁸⁷ Nazarov B. Hayotiylik – bezavol mezon. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1985. – B. 71.

⁸⁸ G‘afurov I. Lirikaning yuragi. – Toshkent, 1982. – B. 83.

egalari tarbiyalanishi kerakligini ta'kidlaydi. Shubhasiz, ayni shu tarbiyachilar millatning otalaridir:

*Tarbiyat farzand uchun mакtabga uch pul bermasa,
O'g'li qadrin bilmagon yana atolardin na sud?*

Biroq farzandining ta'lidan uch pulni qizg'angan otalardan millat taraqqiysi uchun kurashni kutish ushalishi dushvor bo'lgan orzu misolidir. Zero, ular:

*Maktabda pul desamiz modar, padarlar bermayub,
To 'yda sarpo behudani ko 'tarolmaz dor hech.*

O'z mablag'ini ilmu ma'rifatdan qizg'anib, to'yu ma'rakalarda kimlargadir sarpo yopishni sharaf deb bilgan otalarning dunyoqarashi o'zgarmasligi chinakam fojiadir. Ilm-ma'rifatga mablag' ajratish millat yoshlaringning porloq kelajagini ta'minlash barobarida ma'nili hayot kechirishning asosi hamdir. Buning uchun, eng avvalo, otalarning o'zlari uyg'onishi, bid'atni tark etishi joiz:

*Yetdi endi, otalar, bid'atni siz tashlarga vaqt,
Mone' bo 'lmang, umr ko 'rsun, yashasun yoshlarga vaqt.*

Tavallo qardoshlarining boshqa millatlar yutug'idan ibrat olishini, "millatg'a yordamda bo'lmoqi"ni orzu qiladi. Buning yechimini esa "ijtihod va ittifoq"da ko'radi.

Nodonlik va g'aflat uyqusida yotish, ya'ni o'z ahvoliga beparvolik, taraqqiyotning omili bo'lmish ilmga intilmaslik og'ir dard ekanini uqtiradi. O'z she'rlarida millatni loqaydlik to'shagidan turishga, jismini savodsizlik deb atalmish kasallikdan qutultirishga undaydi. Shunday qilsagina ma'rifat yuksakligiga chiqish mumkin degan fikrni ta'sirchan ifodalaydi. Istibdod girdobida qolgan, balolarga duchor bo'lgan Turkiston xalqini baxtsiz millat deb ataydi. Zero,

*Ayog 'lar qo 'l o 'lub, ushbu zamon qo 'llar ayog ' o 'ldi,
Xirad ahli bu kun devonau, devona sog ' o 'ldi,*

kabi ta'riflarga muvofiq kun o'tkazayotgan olomon qanday qilib baxt ta'mini tuyishi mumkin. Aslida, bu sho'rishu kulfatlar xalqning boshiga ittifoqsizligi, bir yoqadan bosh chiqara olmasligi sabab kelayotir.

Xulosa qilish o‘rinlikni, jadid adabiyotining eng asosiy xususiyati bo‘lgan millat manfaatlarini ifodalash, “navhali” she’rlar bitishdan tashqari, bu da’vtlarni shu xalq tilida ifodalay olish, quyi qatlamlarga qadar kirib borish maqsadi ham turardi. Chunki jadid ma’rifatparvarlari so‘z orqali estetik zavq ulashishdan ko‘ra, adabiyot vositasida umummaqsadlar atrofida birlashishni muhimroq hisoblashgan.

Tavalloning ham oliv maqsadi ash’orga tashna qalblar chanqog‘ini qondirishdan ko‘ra millatni uyg‘otish, taraqqiyotga yo‘llash kabi ulug‘vor maqsadlar bilan vobasta edi. Bu ko‘proq u yashagan zamon va millatning ahvoli bilan bog‘liq bo‘lgan. Zero, “Chin she’r-xalq dilini, ezgu istagini, dard alamini so‘zlovchi, buyuk dunyo binosiga, zamonaga daxldor voqealar mohiyatini ochuvchi, o‘qiganlarning qoni haroratini tezlatuvchi, hayajonga soluvchi, o‘ylatuvchi samimiyl she’r. Bunday she’r eskirmaydi. U hamisha yangiligicha turadi”⁸⁹.

Har bir islohot, yangilanish asosi to‘g‘ridan-to‘g‘ri unga bog‘lanmasa-da, dunyoviy ishlardagi taraqqiyot pirovardida jahonda musulmonlarning, shu orqali islomning obro‘sini oshirishi tabiiy deb qaralardi. Shuning uchun ham ilm-fan, madaniyat uchun kurashga eng ko‘p kuch sarf qilindi, adabiyotda asosiy mavzuga aylantirildi. Ajdodlardan qolgan shonni asrab qolishning o‘zigma emas, butun dunyoga yangicha qiyofa berayotgan zamonaviylikni ham qo‘lga kiritmoq lozim. Shundagina millat rivojlanadi, islom ravnaq topadi.

Tavallo ijodida adabiy-estetik tafakkur vositalaridan yana biri, shubhasiz, ilm-ma’rifat, o‘qish va o‘qitish ishlarining millat hayotidagi o‘rni edi. Uning poetik tafakkurida asosiy o‘rinda turgan bu tushuncha nega jadidlar uchun eng birlamchi masala bo‘lib shaklland? Nega ular poeziyada ham, publitsistikada ham, teatr sohasida ham ma’rifat tushunchasini yoritishni maqsad darajasiga ko‘tarishdi? Bu savollarga N.Jabborov quyidagicha javob beradi: “Jamiyatning kamoli yoki zavolini belgilovchi mezon nima? Inqirozga yuz tuta boshlasa, uni muqarrar halokatdan qutqarib qoluvchi kuch bormi? Yoki aksincha – insonni, u mansub bo‘lgan jamiyatni saodat sohilidan falokat ummoni sari boshlab, halokat girdobiga g‘arq qiluvchi sinoat

⁸⁹ Ibrohimov M. O‘zbek adabiy tanqidi. Antologiya. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2011. – B. 177.

nima? Undan najot topish imkoni mavjudmi? Bu kabi savollar millatidan, irqidan, diniy mansubligidan qat'i nazar, barcha insonlar hayotiga birday daxldor, hamma zamonlar uchun dolzarbdir. Shunga ko'ra ham aksariyat fikr egalarining bu boradagi qarashlari mutanosib: **birinchisi – ma'rifat, ikkinchisi – jaholat**. Xulosalar ham deyarli bir xil: inson faqat va faqat ma'rifat orqaligina saodatga erishmog'i mumkin”⁹⁰. Tavallo ijodida millatning taraqqiysiga mone'lik qiladigan illatlarni yo'qolishiga qaysidir ma'noda to'siq bo'lib turuvchilar obrazlari bor. Shoir goh farzandlari ilmidan pulni qizg'anadigan otalar obrazini, goh ma'rifatdan yiroq boylar qiyofasini yaratgan bo'lsa, gohida aslida o'zini ilm yo'lida sanab, aslida g'aflat botqog'ida yotgan din peshvolari qiyofasini mukammal badiiy obraz sifatida o'quvchi ko'z o'ngida gavdalantiradi. Aslida o'zi ham ilmning nimaligini anglab yetmagan, faqat kiyimlari bilangina o'zini ulug' sanab, salobat berib yurgan katta sallali hazratlarni tanqid qiladi:

*Va lek ilming qancha borligini bilmassen,
Amoma katta, chapon bayroqu, oting hazrot.*

Shoir hazrat nomini olsa-da, aslida amali bilan aytganlari tamoman zid bo'lgan kimsalar obrazini hayotiy voqe'lik bilan tasvirlab beradi. Aslida kibrga berilgan, beva-bechoralarni mensimasdan o'zining nafsi yo'lida hech bir manfur ishdan toymaydigan, tilida esa faqirlikni da'vat etib, insonlarni shunday hayot tarziga chidashga undaydigan “hazrat”ning obrazini nihoyatda aniq tasvirlaydi:

*Yururda rasta aro bizlari nazar etmay,
Nechun qilursen uyolmay faqirlilik da 'vot.*

Bunday kimsalarga qarata: “Ilm lofin urma sen botinda ilming o'lmasa, Zohiring zohid o'lub, tasbih o'gurmoqdin na sud?” – deya haqli e'tiroz bildiradi. Zero, toatning chin dildan emas, riyo bilan amalga oshirilganidan hech bir naf yo'q. Haqning dargohida bu kabi ikkiyuzlamachilik qilish ma'nidan emas. Riyokorlikni, yolg'on-toat ibodatni egnidagi to'nu bo'ynidagi rido bilan yashirib bo'lmaydi:

Toating haq dargahida bo 'lsa, ey so 'fi riyo,

⁹⁰ Jabborov N. Ma'rifat nadir. – Toshkent: Ma'naviyat, 2010. – B. 4.

Malla to 'n birlan bo 'yunda ul ridolardin na sud?

Oolloh qabul qilmagan taqvodorlik bilan faxrlanishdan zarra naf yo'q:

Haq ijobat qilmasa, faxr etma zohid zuhdinga,

Besh soat qo 'l ko 'torib qilg 'on duolardin na sud?

Gar nasihatni quloqg 'a halqa aylab toqmasa,

Xonaqohda davr olub san xalqa qurmoqdin na sud.

Tavallo she'riyatidagi obraz yaratish mahoratini aniqlar ekanmiz, obrazlarning so'z bilan chizilgan qiyofasi zamirida shoirning borliqqa, dunyoga, ijtimoiy voqe'liklarga munosabatini yaqqol qo'rgandek, anglagandek bo'lamiz. Boisi obrazlarga muallif o'zi qo'llab-quvvatlayotgan, yoxud aksincha inkor etayotgan, qoralayotgan, nafratlanayotgan, kulgi ostiga olayotgan masalalarni singdirib yuboradi. Bu bejiz emas, albatta. Zero, "Lirik qahramon bilan shoir obrazini bir-biridan butunlay ajralgan holda tushunish aslo mumkin emas"⁹¹. Ayni shu fikrlardan kelib chiqib aytish mumkinki, Tavallo yaratgan har bir obraz zamirida shoirning o'z qiyofasi, lirik "men"i ham yotadi. Ijodkor o'z pozitsiyasini, o'y-fikrlarini badiiy obraz zamiriga singdirib yuboradi.

Adabiyotshunos O.To'laboev ta'kidlaganidek, "Mumtoz she'riyatda har bir poetik obrazning o'z vazifasi, o'zining mustaqil "hayot tarzi" va "yashash hududi" mavjud. She'rni tushunish uchun, albatta, ularning "dunyo"siga kirish va unda yashash lozim. Zero, shu yo'l bilangina o'quvchi shoirning so'zini va maqsadini anglay oladi"⁹². Tavallo ijodidagi ayni shunday mustaqil hayot tarziga ega bo'lgan obrazlardan biri – **yoshlar** obrazidir. Shoir bu obrazga alohida mazmun, alohida vazifa yuklaydi. Ayni shu jihatlariga ko'ra Tavallo she'riyatidagi boshqa obrazlardan ajralib turadi. Shoir yoshlarga millatning uyg'otuvchilari, jamiyatning xaloskorlari sifatida qaraydi, ularga umid ko'zini tikadi:

Yoshlar, bu kun bilingiz, himmat-g 'ayrat qilingiz,

Maktab sari yuringiz, o 'masun oy-yilingiz.

⁹¹ Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. – Toshkent: Fan, 1961. – B. 164.

⁹² To'laboev O. Karimbek Kamiyning hayot va ijod yo'li. Fil. fan. nomz... diss. – Toshkent, 2010. – B. 86.

Shoir yoshlarni ilm-ma'rifat taraqqiysiga chorlar ekan, millat yoshlaringning tipik obrazini ham yaratgandek bo'ladi, nazdimizda. Tavallo millat yoshlaringning haqiqiy ahvolini tasvirlab berar ekan, dunyo ilm-ma'rifat, taraqqiyot chashmasidan bahra olayotgan bir paytda millatning egalari bo'lgan yosh avlodning ko'cha-ko'yda vaqtini bekor o'tkazayotganidan, ulkan vazifalarni bo'yniga olish o'rniga oshxo'rlik qilib, bedana-yu kaklik boqib o'zining oltin damlarini o'tkazib yuborayotganidan qattiq afsuslanadi, oyu yillarni samarasiz ishlar bilan o'tkazib yubormaslik kerakligini qayta-qayta uqtiradi:

*Ko 'chada yurub bekorga, bedona-kaklik boqarga,
Chiqishub samovarga, o 'tmasun oy-yilingiz.*

Ularni to'g'ri yo'ldan yurishini, umrni keraksiz ishlarga sarf qilmaslik kerakligin istaydi:

*Sizlar ham emdi, yoshlar, to 'g'ri yuring, xudo deb,
Tegdi bu hurriyat deb bormangki, fivoxona.*

“She’riyat obrazlar, timsollar bilan ish ko‘rishi ma’lum. Hamma gap obrazga o‘ziga xos badiiy libos kiydira bilishda”⁹³. Tavallo lirkasida obrazlarning o‘z liboslari mavjudki, bu liboslar orqali biz ularni taniyimiz va anglay olamiz. Shoirning yuksak adabiy-estetik tafakkuri natijasi o‘laroq yaralgan obrazlar nafaqat badiiy vazifa, shu bilan bir qatorda, ijtimoiy yukka ham egadir. Tavallo lirkasidagi ayni shunday obrazlardan yana biri **podshoh** obrazidir. Eng avvalo, bu obrazning ijtimoiy yuki nihoyatda balandligini alohida qayd etish joiz. Shoir ijodidagi podshoh kim?

*Podshoho, doimo bo 'lsun madadkoring xudo,
Haqinga tinmay hamon aylar duo shohu gado.*

Shoir asta-sekinlik bilan o‘zining bu obraz zamiriga yuklagan maqsadini ocha boshlaydi:

*Dushmanning qornini tilsun xanjaring parron bo 'lub,
Bo 'lsun o 'tkur ilkida misli zulfiqor murtazo.*

⁹³ Hojiyeva Sh. Cho‘lp on she’riyatida poetik tafakkurning yangilanish tamoyillari. Fil. fan. b.f.d. diss... – Qarshi, 2019. – B.36.

Ayni shu o‘rinlarda shoirning maqsadi ayonlasha boradi. Podshoh obrazi shoir nazdida millatning himoyachisi va xaloskoridir. Shoir podshohning qilichi parron misoli dushman qornini tilishini tilar ekan, qaysidir ma’noda ayni shu obraz zamiriga millatning taraqqiy topishiga sababkorlikni ham yuklaydi:

Fath etub dushmanni toroj aylasun askarlaring,

Askaringdir – ajdarling, hech bir so ‘zimda yo ‘q xato.

Muallif dushmanni yengishda podshohdan umid qiladi. Uning askarlari kuch-qudratidan najot kutadi. Ammo vaziyat shoir kutganidek bo‘lmadi. Xalqning ham, ijodkorning ham orzulari ayni shu obraz zamirida qolib ketaverdi, xolos.

Poetik obrazni yangilashga qodir ijodkor ijtimoiy muhit bilan chambarchas tarzda bog‘langan bo‘ladi. O‘z asarlaridagi muayyan milliy adabiyotning taraqqiyot darajasini belgilovchi muhim adabiy-estetik qarashlarini obrazlar zamiriga singdirib yuboradi. Sh.Hojiyeva Cho‘lpon adabiy-estetik qarashlariga to‘xtalar ekan, unga ta’sir o‘tkazgan quyidagi ikki jihatni alohida ta’kidlaydi:

✓ *O‘ta murakkab tarixiy sharoit.*

✓ *Yurt ozodligi uchun kurash maydoniga kirish.*

Hech ikkilanmay aytish mumkinki, Tavallo adabiy-estetik qarashlarida ham ayni shu ikki jihat yaqqol ko‘zga tashlangani holda, muallif ijodiy konsepsiyasini ham belgilashga xizmat qiladi. O‘ta murakkab tarixiy sharoit, millatning g‘aflat botqog‘ida qolayotgani, yurtning farzandi sifatida uning taqdiriga loqayd qarab tura olmaslik Tavallo adabiy-estetik qarashlariga nihoyatda katta ta’sir o‘tkazdi va bu holat natijasi sifatida adabiy obrazlarning mukammal badiiy ko‘rinishi yarala boshladi. Tavallo ijodidagi bu kabi obrazlar nafaqat badiiy, qolaversa ijtimoiy vazifa bajarishiga ko‘ra ham umrboqiylik kasb etdi. Zero, ma’lum bir maqsaddan ayri bo‘lgan, o‘zida hech qanday umumbashariy, umummilliy vazifa tashimaydigan obraz chinakam obraz darajasiga ko‘tarila olmaydi va o‘zining yashovchanlik funksiyasini yo‘qotadi. Bu holat obrazning mukammal qiyofaga ega bo‘la olmagani barobarida, muallifning ham badiiy va ijtimoiy maqsadining to‘la anglanmay qolishiga, ta’sir kuchi yo‘qolishiga sabab bo‘ladi. Tavallo ijodida obrazlar ayni shu jihatlarga ko‘ra nihoyatda badiiy mukammallik va pishiqlikka ega ekanligi bilan

xarakterlidir. Zero, obrazning asl kuchi uning ijtimoiy hayotda bajarayotgan vazifasiga ham borib bog'lanadi. Obraz jamiyatning ma'lum bir ehtiyoji natijasi o'laroq vujudga kelgani bois uning badiiy kuchi ham o'z-o'zidan jamiyat evrilishlariga ta'sir o'tkazadi.

Dissertatsiyaning ikkinchi bobidagi ilmiy kuzatishlarni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

Tavallo ijodida poetik obraz evrilishining o'ziga xos bosqichlarini yaratdi. Uning she'rlari uchun tanlangan obrazlar nihoyatda jonli va maqsadli. Mazkur bobda uning ijodidagi Vatan va millat, ma'rifatli va ilmsiz zamondoshlar, Ovrupo odamlari obrazi uslubiy originallik nuqtayi nazaridan tahlil etildi. Shuningdek, uning ijodi an'anaviy obrazlarga yangi mazmun-mohiyat yuklangani bilan ham alohida qadrli. Ular sirasiga "bulbul", "g'ani", "otalar", "yoshlar", "podshoh" obrazini kiritish mumkin.

Tavallo she'riyatidagi barcha obrazlar millat va vatan taraqqiysi istagi asnosida shakllanganligi yaqqol seziladi. Shoир ijodida ilg'or zamondoshlar obraziga zid ravishda ilmsizlik, jaholat botqog'iga botgan zamondoshlar obrazi ham o'ziga xos tarzda ifoda etiladi. Ilg'or zamondoshlar obrazi aniq tarixiy shaxs prototipi asnosida yaratilgan bo'lsa, ilmsiz hamyurtlar qiyofasini yaratishda shoир umumlashmalik xususiyatiga tayanadi.

Tavallo ijodida ilm-ma'rifat, o'qish va o'qitish ishlarining millat hayotidagi o'rni adabiy-estetik tafakkur vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra, uning ijodida zamondosh ijodkorlar bilan hamohanglik mavjud: bu obrazlarning birinchisi – ma'rifat, ikkinchisi – jaholat.

III BOB. TAVALLO BADIY PUBLITSISTIKASINING POETIK TAFAKKUR YANGILANISHIDAGI O'RNI

3.1. Ijodkor badiiy publitsistikasining mavzuiy tasnifi va ularda ijtimoiy voqelikning yoritilishi

Publitsistikaning eng asosiy vazifasi o‘z davrining dolzarb muammolarini kungartibiga qo‘yish, mazkur jarayonda jamoatchilik fikrini qo‘zg‘atish, bahs uyg‘otish orqali ijtimoiy fikrni shakllantirish, bu orqali omma ongiga ta’sir ko‘rsatishdan iboratdir. Jadid matbuoti ayni shu maqsadlarni ko‘zlagani holda, eng avvalo, millat va Vatan manfaati uchun kurashni o‘z maqolalarida boshladilar. “Jadidlar she’riyatda ham, dramaturgiyada ham, nasrda ham, publitsistikada ham birday muvaffaqiyat bilan qalam tebratgan. Publitsistikaning ilk namunalari o‘zbek matbuotida 1900-yildan keyingina paydo bo‘la boshlagan edi. Lekin bu sohadagi tajribalarning g‘oyat kamligiga qaramay, jadid publitsistikasi 20-yillarning boshida o‘z rivojining yuksak cho‘qqilariga ko‘tarildi”⁹⁴. Bu harakatning atoqli vakillari nafaqat kitob, gazeta-jurnal chop etish va tarqatish, balki bu ziyo vositalarini sifatlari va fikr uyg‘otuvchi materiallar bilan ham to‘ldirishga intilishar edi. Bu maqsad Tavalloga ham yet emas edi. U millat hayotini yaxshilash, gazeta-jurnallar faoliyati, ularga homiylik lozimligi haqida she’r yozishdan tashqari, milliy matbuot sahifalarida o‘ziga xos maqolalari bilan ham chiqishlar qilar edi. Uning publitsistikasining asosiy mazmun-mohiyatini quyidagicha tasniflash mumkin:

- Bid’at va mutaassiblikni qoralash;
- Vatan va millat taraqqiysi;
- Maktab ta’limi va ilmni taraqqiy ettirish;
- Yangi zamon fan-texnologiyasidan xabardorlikka da’vat.

Bid’at va mutaassiblikni qoralash: Tavallo bid’at va xurofotni jamiyatning chinakam fojiasi sifatida baholadi. U o‘tgan asrning 30-yillarigacha bo‘lgan matbuot nashrlarida faol ijodkor sifatida tez-tez ayni shu masalalarga munosabat bildirgani

⁹⁴ Jadid publitsistikasining janr xususiyatlari. B.11

holda ko‘zga tashlanib turgan. Buni N.Abduaazizova ham alohida ta’kidlaydi. “Dastlabki o‘zbek adabiy-badiiy jurnallarida ko‘plab yozuvchilar – Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy, Sadriddin Ayniy, G‘ozi Yunus, Tavallo... ishtirok etdilar”⁹⁵.

Asosiy faoliyati savdogarlik bo‘lgan ijodkor safardalik chog‘larida ham gazeta-jurnallarga maqola jo‘natishni kanda qilmadi. Shuning uchun taxallusi yonida goh To‘qmoq, goh Xo‘jam kabi joy nomlari paydo bo‘lar edi.

Tavallo she’r va maqolalari bilan asosan, “Oyna”, “Mushtum”, “Al-Isloh”, “Al-Izoh” jurnallari, “Turkiston viloyatining gazeti”, “Sadoyi Turkiston”, “Sadoyi Farg‘ona”, “Najot”, “Samarqand” kabi gazetalarda qatnashdi.

1913-yilning 20-avgustida nishona soni chiqqan, tom ma’noda millat oynasiga aylangan “Oyna” jurnalida Tavallo “Samarqandda chiqqon “Oyna” majallasi haqinda”, “Oh-u hasrat”, “Hasb-u hol”, “Toshkandda (Xiva) sinemosi to‘g‘risida”, “Faryod-u fig‘on” kabi ilmu ma’rifatga chorlov ruhidagi g‘azallari bilan ishtirok etib ko‘pchilik nazariga tusha boshladi. Ushbu jurnaldagi uning ilk maqolasi “Turkistonli qardoshlarima ochiq xat” deb nomlanadi: “Siz Turkiston atrofindagi zamona ahvoldin xabardor qardoshlarima “Oyna” vositasi ila bir-ikki so‘z yozmoqni ixtiyor etdim. Umid qilurmanki, sizlar ham ushbu fikrg‘a ishtirok edub, millat taraqqiysina marhamat ko‘zi ila qarab, hamiyat qulog‘i ila tinglab, himmat qo‘li ila kirusharsiz”, deydi muallif va zamondoshlarini quyidagi maqsadlarni amalga oshirishga da’vat etadi.

Avvalo, majalla va jaridalar chiqarish, ya’ni matbuotga e’tiborsizlik natijasi tilga olinadi. “Albatta, bul bizlarning ishsizlik va ilmsizligimizdandur”, deydi muallif. Agarda gazeta-jurnallar soni va adadi ko‘paysa, “boylarimiz ham majalla va gazeta nasihatni va tanqidini tinglab, aziz bolalari uchun qayg‘urub bid’at ishlara qiladurgon behuda sarflarin qo‘yub, millat taraqqiysig‘a cholishurlar edi. Ulamolarimiz-da majalla va g‘azeta sababila ahvol va ijobi zamondan xabardor bo‘lib, millatg‘a, zamonga xizmat qilur edilar”.

⁹⁵ Abduazizova N. O‘zbekiston jurnalistikasi tarixi. – Toshkent: Akademiya, 2002. – B. 29.

Maqolada Turkiston aholisining “g‘azita va majalla” masalasiga ijtihodsizligi, buning sabablari tahlil qilinadi: “Qardoshlar! Bir yuz ellik mingdan ziyoda Toshkand aholisidin, (Universitetni qo‘ya turaylik), gimnaziya bitirgan bir jo‘ra kishi yo‘q, zamoniy ishlarimizg‘a odam yo‘q. Har sana Toshkand atrofinda uloq chopib, necha kishi otdan yiqilub o‘ldi, desa, yuzdan ziyoda deb javob berilsa, mubolag‘a bo‘lmas. Muharrir adib bormu, deb savol qilinsa, albatta, javob topmassiz, tol chibiq ila jin quvadurgon sohib karomat, duoxon, rammol-folchi izlanilsa, har mahalladan ikkilab-uchlab topilur. Ey qardoshlar! Atrofa boqing-da, harakat eding, millatg‘a yordamda bo‘lmoqi o‘zlarining vojibdur”.

Tavallo qardoshlarining boshqa millatlar yutug‘idan ibrat olishini, “millatg‘a yordamda bo‘lmoqi”ni orzu qiladi. Buning yechimini esa “ijtihod va ittifoq”da ko‘radi. Ochiq xat orqali muallif o‘z armoninigina emas, millat hayotida oqsalayotgan jihatlarning sababini ko‘rsatadi. Boshqalar bilan tenglashish uchun avvalo, aql-zakovat, dunyo xabarlaridan voqiflik zarurligini his qiladi. Shuning uchun ham “majalla va jarida” chiqarish, mutolaa qilishni ko‘paytirish masalasiga e’tiborliroq bo‘lishga da’vat etmoqda. Shu yo‘l bilan millatdoshlarni “Oyna”ni moddiy jihatdan ta’minalashga, shu orqali ma’naviy darajani yaxshilashga chorlaydi.

Publitsistikasining ahamiyatli jihatlaridan biri Tavallo milliy matbuotimizda M.Behbudiyydan keyin davomli bahs-mulohazaga kirishgan ijodkorlardan bo‘ldi.

Ko‘pchilikka ma’lumki, matbuot sahifalarida “sart” so‘zi yuzasidan bahslar 1911-yildan boshlangan va uzoq davomlangan edi. Turkiston mustamlakaga aylantirilgach, yerli xalqqa “sart” deya nom berildi. N.Ostromovning shu nomdagagi kitobi ham barchaga tanish. Uzoq o‘tmishi, shonli tarixiga ega millatga bunday nom berilishi uyg‘oq fikrli ko‘plab kishilarining e’tiroziga sabab bo‘ldi va bu munosabatlar matbuot sahifasidan o‘rin ola boshladi. 1911-yilda Buxoro amirining tarjimoni Bahrombek “Sho‘ro” jurnaliga “Biz, Turkiston va Buxoro xalqining turkligi ma’lum bo‘lib turib... na uchun sart ataydurlar?” deya savol tashlaydi. Jurnalning 19-sonida Behbudiyning “Sart so‘zi majhuldur”, — degan javobi bosiladi (Bu maqola to‘ldirilgan holda “Oyna”ning 1915-yil 22-26-sonlarida qaytadan chop etilgan). 24-sonida esa samarqandlik Baqoxo‘ja “Sart so‘zi aslsizdur” degan maqola

bilan chiqadi. Oradan 2-3-yil o‘tib, bu bahs yana qo‘zg‘aladi. “Sadoyi Farg‘ona”ning 1914-yil 30-sonida Mulla Abdullabekning “Sart so‘zi ma’lumdur” nomli maqolasi bosiladi. Bu maqolaga javoban Behbudiy “Oyna”ning 1914-yil 39-sonida “Sart so‘zi ma’lum bo‘lmadi” sarlavhali maqolani chop ettiradi.

Tavallo esa “Turkiston viloyatining gazeti”da Hoji Mu’in hamda Fuzayl Jonboy bilan “Oyna” jurnali yuzasidan bahsga kirishadi.

Dastlabki maqola “E’tizor” nomi bilan gazetaning 1914-yil 16-mart 22-sonida chop etiladi. Unda “Samarqand” gazetasining yopilgani, uning muharriri yana g‘ayrat qilib tashkil etgan “Oyna” jurnalining xayrli ishlari tilga olinadi. Shu bilan birga, muallif o‘zi tomonidan jo‘natilgan she’r va maqolalar kechikib chop etilganidan ranjiganligini bayon qiladi: “Oyna” martda yozg‘on maqolani olti oy o‘tkuzub, o‘ktabrda bosub chiqaradur. Shuning uchun Toshkandda birinchi martabada “Jamiyati imdodiya” foydasig‘a o‘ynalg‘on teatrni ham “Oyna”g‘a yozmadim, “Tarjimon”, “Haqiqat” gazetasina qaramog‘ingizi o‘tinaman. Endi mandin she’r, maqola talab qilsangizlar, ushbu “Turkiston viloyatining gazetasi”ni olib o‘qursizlar”. Shu bilan birga, “Vaqt” gazetasining Turkistonning kundalik hayotiga oid munosabati ham tahlil etiladi.

Maqoladagi “Oyna” jurnaliga oid fikrlar toshkentlik muallim Fuzayl Jonboyda e’tiroz tug‘diradi va gazetaning 1914-yil 30-mart, 26-sonida “Ochuq maktub”ini e’lon qiladi. Maqolada muallif Tavalloning arazini noo‘rin hisoblab, “bizning hozirgi gazet-jurnallarimizga yozuvchilar ishqu havas o‘rniga mana endi arozlaganga tushib ketubdurlar” deya xulosa qiladi.

Bahsga Hoji Mu’in ham aralashadi. Gazetaning 1914-yil 10-aprel, 28-sonida chop etilgan “Haqiqatsiz iftro” nomli maqola Tavalloning har ikki ijodkorga javobi bo‘ldi. Bahs davom etadi: 1914-yil 24-aprel, 32-sonida “Otvet Xadjamiyarovu” ruknida Fuzayl Jonboy Tavalloga e’tirozlarini bildiradi. Bu qarshilikka javob esa “Turkiston viloyatining gazeti”ning 1914-yil 1-may, 34-son, 3-4-betlarida e’lon qilinadi. So‘nggi javobda Tavalloning nuktadonligi ko‘zga yaqqol tashlanadi:

“Ey muhtaram muallim afandi, har narsa yozganingizda o‘ylabroq yozing, eslamay so‘zlagan esnamay o‘ladi, maqolig‘a o‘xshab ketmasun. Har qancha mani

to‘g‘rimga iftirolar yozganingizda ham men sizdekdin ranjimasmen va ham martabadin tushub ham qolmasman. Charoki, Amir Navoiy debdurlarki: “**Hud-hud qo‘ydilar azali toj boshig‘a, Tushgaymu jola yoqqan ila toj boshidin**” va yana mani xotiramni ko‘tarib, tasalli berganingizda ham sizdek odam so‘zi ila kifoyalanmasman, chunkim: “**Poklarni joni bil ozurda xotir bo‘limg‘a, Ko‘zgu ruxsori nechukkim zang bo‘lmas, nam bo‘lar**” va ham janobdek iboratoro beta’sirlardin umid ham qilmasmanki, Navoiy fardig‘a mubtalo bo‘lg‘onlig‘imdin:

*Ablah oni bilki, olamdin baqo qilg‘ay tama’,
Ahmaq ulkim, olam ahlidin vafo qilg‘ay tama’.
Bazl hayvonvashlar ilgidin agar istar ko ‘ngul,
O ‘yladurkim, orzu qilg‘ay bug‘u shoxida gul’.*

Ko‘rinib turganidek, Tavalloning publitsistikasida til nihoyatda ravon, o‘qishli bo‘lib, u fikrlarining tasdig‘i uchun hazrat Navoiyga murojaat etadi. Millatni jaholat botqog‘idan olib chiqmoqlikni asosiy mavzuga aylantiradi. Shuningdek, “Feleton” “Nodon kishilarimizning teatr dan olg‘on taassuroti”, “Ibrat olmakni vaqt yetmadimu?” va boshqa maqolalari millatni taraqqiy ettirish yo‘lida ma’rifatparvarlar oyog‘iga kishan bo‘layotgan unsurlar yuziga tutilgan oynadek bo‘ldi. U bid’at va xurofotdan qochishni istar ekan: “Boylarimiz ham majalla va gazeta nasihatni va tanqidini tinglab, aziz bolalari uchun qayg‘urub bid’at ishlara qiladurgon behuda sarflarin qo‘yub, millat taraqqiysig‘a cholishmoq”larini istaydi va shunga umid qiladi.

Vatan va millat taraqqiysi: Tavalloning barcha janrdagi asarlari kabi publitsistikasiga ham xos umumiy mavzu bor: millat va uning taraqqiyotini ko‘rish orzusi. Aslida, ushbu tushunchalar jadidchilik oqimining asosiy yo‘nalishidir. Xususan, maqolalarining barchasida millatning kundalik ahvoli, dunyoviy ilmlarni egallahda xurofot botqog‘iga botib qolgan o‘zbekning loqaydligi va sustkashligi achchiq satira ostida keskin tanqid qilinadi. Yurtdoshlarni imkon qadar dunyo taraqqiyotiga e’tibor qaratishga undaydi. Dunyoning bir tomonida ilm-fan, texnika gurillab o‘sib borayotgani, Turkistonda esa bu holning aksi ekanini qayd etadi: “millatlar qancha ilmga rag‘bat etsalar, bizlar hamon qocharmiz”. Ijodkorni bu holat

xavotirga soladi, u Vatan taqdiridan xavotirga tushadi. Professor N. Jabborov : “Tavallo publitsistikasi hajman unchalik katta emas, lekin mohiyat e’tibori bilan ahamiyatli”⁹⁶ ekanligini ta’kidlaganda ham ayni jihatlarni nazarda tutadi.

Maktab ta’limi va ilmni taraqqiy ettirish: Tavallo publitsistikasida ilmga intilish va uni targ‘ib etish eng muhim masalalardan biridir. “Turkiston viloyatining gazeti” (1916-yil 27-noyabr, 60-son)da e’lon qilingan “Ilm natijalari” sarlavhali maqolasida ayni shu mavzuga o‘ziga xos yondashuvni kuzatamiz: “...Yoshlarning baxtlik yashamoqlari bizlarning ijтиҳодимизга bog‘lidur. Agarda yoshlar tarbiyatsiz o‘ssalar, bir kun bular siz bilan bizni duoibad qilurlar, nafrat etarlar... Agarda bizlar uqlab yotsak, millatimizning bog‘i hayotiga pechaklar o‘tquzub, umid gullarin qurutarmiz. Bizlarga dunyoda na kerak: o‘qimoq, dunyo maishatidan bahralanmak, Yovro‘po maktablarinda tarbiya ko‘rmak. Yetar bizlarga uloq chopmoq, bachcha o‘ynamoq, to‘y-to‘ylamoq...”

Darhaqiqat, hali hayot yo‘lini mukammal bilmagan yoshlar, tabiiyki, kattalar ortidan ergashadi. Bordi-yu, “katta”larning yo‘li tubanlik tomon solingan bo‘lsa, kelajakdan qanday meva kutish mumkin. Yoxud yo‘lboshlovchilarining o‘zi uyquda bo‘lsa, ergashuvchilar arosatda qolishmaydimi? Ularning yo‘qotilgan umri uchun kim javob beradi? Yashnayotgan umid gullarini pechagu chirmovuqlar o‘rab olsa, navnihollar nobud bo‘lishi tayin. Ammo farzandlar ilm nuridan bebahra o‘smoqdalar: “Hamon “eski hammom, eski tos”. Daqqi Yunusdan qolgan asbob-uskunalar ishlatilmoqda. Eng achinarlisi, ta’lim tizimining qotib qolganligi, bir necha asrlar davomida o‘zgarmay kelayotgan eski usul maktablari. Ularni bitirib chiqayotgan farzandlar nimaga qodirliliklarini o‘zlari ham bilolmay garang! ” bu holatda o‘sayotgan farzandlar yorug‘ kelajakdan bebahra johillarga aylanadilar. Bunday kun boshga tushmaslik uchun harakatga kirishaylik, deydi muallif o‘z maqolasida. Fikrning ayni shu yo‘sindagi bayoni mavzu dolzarbligini yanada oshirgandek. Qalbiga tosh kabi botib, og‘riq berayotgan umummiliy masalalarga

⁹⁶ Jabborov N. Millata jonlar fido... // Mohiyat. – Toshkent, 2004, №18.

shunchaki qarab bo‘lmasdi. Tavallo so‘zning sohir kuchi bilan millatni hushyor tortishga, mudramaslikka mudom chorlab turdi.

Hajv asnosida illatlarning fosh etilishi: 20-yillarga kelib uning uslubidan yana bir o‘ziga xoslik – nazmda ham, publitsistikada ham hajv imkoniyatlaridan unumli foydalanish ko‘zga tashlana bordi. Bu ma’lum ma’noda “Mushtum”dagi faoliyat bilan chambarchas bog‘liq edi.

Tavalloning “Mushtum”da chop etilgan maqollari ichida jamiyat va millat taraqqiyotiga to‘sinqilik qilayotgan illatlar: poraxo‘rlik, xalqini aldash, xo‘jasizlik, loqaydlik, ongsizlik – hammasi o‘tkir hajv tig‘i ostida keskin fosh etiladi.

Shoirning millat beparvoligidan junbushga kelgan qalbi ana shunday achchiq so‘zlarga erk beradi. Ularni o‘qib, bexos P.Chaadayevning quyidagi so‘zlariga qiyos qilgimiz keladi. “Men o‘z vatanimni tanqid qilaman, xafa qilaman, xo‘rlayman, chunki uni alday olmayman”. Tavallo ham ana shunday qalb egasi”⁹⁷.

Tavalloning “Mushtum”dagi maqolalari ham shakliy jihatdan “xabarlar” ko‘rinishiga ega. Mazmunan ana shu kichkina xabarlarda gohida “Mag‘zava”, goh “Muxbircha” sifatida zamon illatlarini shu qadar jasorat bilan keskin fosh etadiki, bu yo‘nalish “Mushtum”ning taraqqiyot bosqichlarida o‘zidan keyingi ijodkorlar uchun uslubiy saboq bo‘lgani ehtimoldan xoli emas.

Muallifning “Toshkantda” rukni ostidagi xabarları “Mushtum”ning ko‘plab sonlarida bosildi. “Muxbir”, “Mag‘zava” imzosi ostida har doim yangi-yangi “yutuqlar”, Toshkent hayotining manzarasi, jamiyat ijtimoiy-siyosiy tizimidagi “qora dog‘lar” qalamga olinadi:

- Kushkul dipazlar (somsaning bir turi – D.R.) pashshani kam qo‘sha boshlaganlari uchun kushkuldi bahosini bir oz ko‘targ‘on edilar. Bu narsa ularga qo‘l kelmadi. Birinchi iyuldan boshlab yana pashsha qo‘sha boshladilar.

Mushtum: Sog‘liqni saqlash idorasi qanday qarar ekan?

“Mushtum”ga xabar keltirgan “Muxbir”, “Mag‘zava” somsapazlarning ko‘zbo‘yamachiligi, ovqatlanish shoxobchalar talabga mutlaqo javob bermasligi, u

⁹⁷ Шаповалов В.Ф. Философия 3-е изд.– Москва, Юрайт, 2020. – С. 284.

yerdagи kasallik tarqatuvchi pashshalarga e’tibor berilmasligi natijasida go’shtga qo’ngan pashshalar hatto somsalarning ichidan ham chiqib qolayotganini birma-bir bayon qilib, izohlab o’tirmaydi. Sodda va lo‘ndalik bilan ikki-uch og‘iz gap vositasida “xabar” beradi.

Mazkur xabarga munosabat “Mushtum” tilidan bayon etilib, ba’zan “bong uriladi”, ba’zan murojaat tarzida yangraydi. Ba’zida esa, “Mushtum” achchiq kinoya va kesatiqlar bilan ana shu illatga qarshi o‘zi bosh ko‘taradi.

Yuqoridagi xabarga ham “Mushtum” tili bilan bong urilayotir: “Sog‘lijni saqlash idorasi qanday qarar ekan?” Deyarli rasmiy tarzda bayon etilgan bu savol zamirida o‘quvchi bemalol sezaga oladigan da’voli savollar bor: hoy, sog‘lijni saqlash idorasi xodimlari, mutasaddilar! Sizlar qayoqqa qarayapsizlar? Nega buni fosh qilib kurashmaysiz? Odamlar sog‘lig‘ini o‘ylaysizmi – yo‘qmi? Yoki yetti yashar bolaning ham aqli yetib turgan illatni siz payqamayapsizmi? Nega loqayd o‘tib ketaverasiz? Loqaydlik jinoyat emasmi? Savollarni yana istagancha davom ettirish mumkin. “Mushtum” ning mana shu bitta gapdan iborat savoli ostida minglab tanqidiy mulohazalarni jurnalxon o‘zi chiqarib olaveradi. Buni, hech ikkilanmay, kuyunchak muxbirning illatlarga qarshi hajviy hamlasi deb tushunish mumkin. Bu esa Tavollo satirik iqtidorining yana bir qirrasidir. Kichkina xabarda berilgan o‘tkir iboralar, ma’nodor chaqiriqlar, achchiq kinoyalar hech bir o‘quvchini befaroq qoldirmaydi. Kichik shaklga kattagina mazmunni sig‘dirish qiyin.

“Toshkandda” maqolasidan ikkinchi xabarga o‘tamiz:

- Lotto o‘yini, pivoxona, Turkvino ochilg‘andin beri musulmonlar yangi shaharga kam chiqa boshladilar.

Mushtum: Bu xabar juda yanglish. Agar har mahallada lotto, pivoxona, Turkvino ochilganda ham yangi shaharda shuncha musulmon ko‘rinadur, chunki musulmonlarga bundan boshqa ma’siyat qani?

Kinoya va achchiqlarga to‘lgan ushbu jumlalarda muallif – millat hayotiga xos bo‘lgan eng kattat illat – bekorchilikni hajv ostiga oladi. Lotoreya (lotto o‘yini), pivoxona, turvinolar odamlarning qimmatli vaqtini bekorga sovuradi. Ular bir guruh, bir hovuch odamlarning mo‘may daromad olishiga imkon beradi.

“Toshkandda” maqolasining keyingi qismida tibbiyot sohasidagi muammolar qalamga olingan:

- Eski shahar doruxonasiga har kim qoyil qoladur. Do‘qturning rejimini topshirg‘ondan keyin doruni ololmaysiz, qatnab-qatnab, kasalni ko‘mib kelib, xotirjam’ bo‘lib doruni olasiz. Albatta, bu doru bekor ketmaydir. Saqlab qo‘ysangiz uyingizda birorta kishi kasal bo‘lsa, shu doridan foydalana olasiz.

Qisqa va ravon jumlalarda aniq bir muassasa – eski shahar dorixonasi faoliyati tanqid qilinmoqda. Retsept bo‘yicha dori tayyorlash hech qachon o‘z vaqtida bo‘lmasligi oqibatida ko‘p bemorlar ahvoli og‘irlashgani haqida muallif darg‘azablik bilan hajviy hamlaga o‘tadi: “kasalni ko‘mib kelib, xotirja’m doruni olasiz”. Boshdan-oyoq achchiq kinoya ostidagi “xabarda yana piching davom etadi: “(dorini)”. Saqlab qo‘ysangiz, uyingizda birorta kishi kasal bo‘lsa, shu dorudan foydalana olasiz”.

Muddati o‘tsa-chi? Eski dori bemorni tuzata olmaydi-ku! Bu savollar uchun izohga hojat yo‘q. U jurnalxon hukmiga havola etiladi. Maqolaning davomini o‘qiymiz:

- Qo‘tur kamaydi, sog‘liqni saqlash bo‘limi yonidag‘i qo‘tur komissariati taxta-o‘qlovini yig‘ishtirsa ham mumkin.

Mushtum: Bu komissariat ham bormi edi?..

Gap yana og‘riqli muammo – el sog‘lig‘i, profilaktikasi haqida borayotir. Sog‘lom turmush tarzining yo‘qligiga ishora – qo‘tir kasalligining borligi. Muallif mana shu kabi holatlarning oldini oluvchi, profilaktik tadbirlar o‘tkazishga mas’ul biror mutasaddi tashkilot zarurligiga ishora tarzida, xayoliy orzusini hajviy kulgili tarzda “qo‘tur komissariati” deb ataydi. Bu o‘zi yo‘q tashkilotning nomidir. “Mushtum” tomonidan e’tirozga e’tibor qarataylik: “komissariat ham bormi edi?” Bu gapdan o‘quvchi ikki xil ma’noni tez ilg‘ab olishi mumkin. Birinchisi shuki, “Mushtum”, “Bu komissariatning o‘zi bormi?”, deya kinoya qilayotir. Ikkinchisi, “hali boshimizga bu komissariat ham bormi?” demoqchi.

Maqolaning keyingi o‘rinlarida bir mahallaning imomi juma kuni qiyomat bo‘ladi degani, bu xavfdan odamlar, tinch uxbayolmayotgani”ni muxbir

“Mushtum”ga arz qiladi, “Mushtum” esa hozirjavoblik bilan “u qarorning o‘zgarishi”, “qiyomat yo chorshanba, yo payshanba kuni” bo‘lishini, qolaversa bir necha kun ilgari ogohlantirilishini aytdi. Gap so‘ngida quyidagi achchiq istehzo va kinoya orqali Turkiston hayotiga xos illat fosh etiladi: “To ungacha bahuzur uxmlay berishni maslahat ko‘ramiz. Chunki musulmonlarning uyqusiga xalal berish zo‘r jinoyatdir”.

Ixcham jumlalar orqali turkistonliklarning loqaydligi, g‘aflat uyqusida yotgani Tavvalo uslubiga xos achchiq istehzo bilan bayon etilgan.

Shunday maqsadda bitilgan maqlalaridan biri “Mushtum”ning 1924-yil, 9-soni (14-sahifasi)da xabar shaklida bosiladi. Sarlavhasi ham o‘ziga xos: “Toshkandda (mayda-chuydalardan)”. Maqola boshdan-oyoq kesatiq va istehzoga, pichinglar asosiga qurilgan. Shaklan ham nasriy, ham nazmiy qismlardan tarkib topgan: “Ko‘kcha darvozasi bu yil juda obod bo‘lib, Hamroqul qorilar hangray berib, miyani suyultirib yubordi. Xalq ham yomon bema’nida!.. Ilgari bularning ovoziga (O‘ratepadan - menimcha) keluvchi kishilar bugun Hamroqul qori ovozidan balodan qochganday qochadilar. Shu ham musulmonchiliqmi?” E’tibor bilan qaralsa, umrini o‘tab bo‘lgan xurofiy urf-odatlarga yozuvchi tomonidan hukm o‘qilayotir. Buning mantiqiy isbotini maqola davomida Hamroqul qori tilidan keltirilgan ashulada ko‘rish mumkin:

*Quloq bering, ayo do ‘stlar,
Yemak-ichmak g ‘animatdur.
Afyun, ko ‘knori, qoradoru,
Nasha chekmak g ‘animatdur...*

She’riy parcha orqali xurofiy urf-odatlargagina emas, botqoqqa botgan turkistonliklar hayot tarzidagi illatlarga ham qarshi o‘t ochiladi. Ifoda usulida piching yetakchilik qilayotgan, Hamroqul qori tilidan millatning kundalik turmush tarzi nimadan iborat ekanini muallif ketma-ket sanab o‘tadi: “emak-ichmak”, “afyun, ko‘knori, qoradoru, nasha chekmak”, “quloq osmak”, “uloq chopmoq”, “bacha o‘ynashliq”, “hangrashmoq” kabilar. Yuqorida sanab o‘tilganlarning qaysi biri millat ma’naviy taraqqiyoti uchun foydali? Aksincha, bularning barchasi milliy

tanazzuldan bo‘lak natija bermaydi. Aslida, muallif jonkuyarligu tashvish bilan ta’kidlayotgan holat ham shunda. Navbatdagi xabar zamirida ham ana shunday noxush holat tasvirlanadi: “Ko‘kcha daha, Bedaxona mahallasidagi mozorning bir yoni o‘purulib qoldi. Hozir bundan o‘tkan-ketkanlar suyaklarga hurmat yuzasidan ta’zim qilib, otliqlar piyoda bo‘lub o‘tadirlar! Chakana tilanchilar ham yig‘lab shu yerdan bir ish chiqarmoqchilar. Hozir bular o‘tkunchi xotin-qizlardan soliq ola boshladilar”.

Kichkina xabar shakliga ega bo‘lgan ushbu parchada yozuvchi xurofiy illatning yana bir qirrasini ko‘rsatib beradi. Muallifning yutug‘i shundaki, qisqa va lo‘nda kinoyaviy jumlalar vositasida jaholatga botgan xalqning turmush tarzini namoyish etadi. U diniy qadriyatlarga qarshi emas, aksincha, diniy qadriyatlarni xurofiy johillik bilan qorishtirgan johil olomonni ro‘y-rost qalamga oladi. Buni uning “So‘zak ota xo‘jalar jumhuriyati” deb ham nomlangan, voqealar kinoya bilan bayon qilingan maqolasida ham ko‘rish mumkin. Muqaddas qadamjolar deb atalgan yerlardagi eshonlar, so‘filer orasida qimorbozlar borligi achchiq kulgi ostiga olinadi: “Jumhuriyatning boshlig‘i So‘zak otadagi mashhur bir eshon bo‘lg‘onlari uchun shu yerdagи masjidning qadrdon imomini o‘rnidan bekor qilib, niyat qilishni bilmayturg‘on o‘zlarining o‘g‘illarini imom belgiladilar”.

Muallif ushbu xabar orqali tamagir eshon va so‘filarni tanqid ostiga olgan. Uning nazarida diniy bilimlarni chuqr bilmaslik natijasida xurofiy odatlar maydonga keladi. Xurofot hech qachon dinga, millatga xizmat qilmaydi. Xurofot – din niqobini kiyib olgan ta’magir kishilarning nafsi uchun xizmat vositasi. U jamiyat, millat taraqqiyoti uchun nafaqat to‘sinq yoki g‘ov, balki millat ongiga o‘rnashgan zahar misolidir.

Uning “Boshdin ayog‘dan” maqolasida deyarli feleton kuchiga ega bo‘lib, unda aniq shaxslar nomi keltiriladi. Ta’magir qozilar ayovsiz hajv ostiga olinadi: “Mahallamizda ikkita mansab uyushmasi yuzaga chiqdi. Bir tomonda Mir Fayzi degan, ikkinchi tomonda Sulton qori degan yapaloq qori akamiz boshliqdurlar. Janjallari to‘ylarda osh boshida qaysilari, non tepasida qaysilari turish to‘g‘risida bo‘lar edi. Shuning uchun mahallamiz ikkiga bo‘ling‘on edi. Haytovur, birlarini

kecha qidiruv sho‘ba olib ketib, osh ham, non boshida turish ham yolg‘iz bir uyushmaga qolibdur”⁹⁸.

Maqolada muallif oddiy xabar yozuvchi muxbir, ammo uning pozitsiyasiga e’tibor berilsa, ishlar “boshdan-oyog‘dan”, xalqona ta’bir bilan aytganda, boshi yerda, oyog‘i osmonda. Bu o‘sha davrdagi bilimsizlik botqog‘iga botib borayotgan, ongi mahdud turkistonlik saviyasiga berilgan baho bo‘lsa, ikkinchi tomondan, “qidiruv sho‘basining olib ketishi”dan o‘quvchi oldindagi qama-qamalardan “hid olganday” bo‘ladi. Bu Sho‘ro hukumati barpo bo‘lganligining to‘qqizinchи yilidayoq ijtimoiy-siyosiy hayotdagi taloto‘plariga baho edi. “Mushtum”ning 1925-yil 8-sonida berilgan “Toshkandda” maqolasidagi kinoyalarda Tavalloning yana bir muammo – maorif ishlariga e’tiborsizlik xususidagi fikrlari e’tirof etiladi.

Bu kabi holatlar ifodasidan ko‘rishimiz mumkinki, “Tavallo publitsistikasining mavzu ko‘lami keng. Unda milliy axloq, ilm-ma’rifatga targ‘ib, millatning taraqqiyot darajasi masalalaridan matbuot, teatr va ularga munosabat muammolarigacha qamrab olingan. Ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-huquqiy mavzular ham yoritilgan”⁹⁹.

Ma’lumki, jadidlar yurt ozodligi va obodligini ma’rifatda ko‘rgan edilar. O‘z navbatida, Tavallo ham ana shunday qarashlardan mustasno emas edi. Millat ichidan maorif taraqqiyotiga ham moddiy, ham ma’naviy qo‘llab quvvatlovchi kishilar ko‘plab chiqishi naqadar muhim edi. Ammo loqayd, olomonsifat xalq ichida bu qarashlarning asl mohiyatini bilmaydiganlar ko‘p: ular almisoqdan qolgan xurofiy odatlar, eski ilmlarni takrorlashdan nariga o‘tmaydi. Axir dunyo o‘zgarishda. Butun dunyoda kashfiyotlar asri ketayotir. Turkistonliklar esa keraksiz xurofiy odatlarga o‘ralashib qolgan.

Holbuki, xalqni, millatni iqtisodiy tanazzuldan faqat ma’rifat qutqarishi mumkin. Tavallo hajviyotidan ko‘zlangan maqsadning ko‘p jihatlari ana shunga ishora qilinadi. Maqolaning keyingi o‘rinlarida pashshaxonalar o‘rtasidagi iqtisodiy

⁹⁸ “Mushtum”, 1926-yil, 1-son, 6-bet.

⁹⁹ Mushtum”, 1926-yil, 1-son, 6-bet.

raqobatlar avj olib borayotgani haqida bong uriladi va shunday yakunlanadi: “... Yo hukumatdan qo‘rqasizmi? Hozir bunday narsalar dorilamon bo‘lib ketdi-ku!” Tavallo bu illatga panja orasidan qarayotgan sho‘ro boshqaruviga ustalik bilan kinoyaviy ishora qilib o‘tadi. Haqli ravishda o‘quvchida savol tug‘iladi: nega sho‘rolar hukumati bunga qarshi kurashmaydi? Javob esa o‘z-o‘zidan tayyor: sho‘ro jamiyatiga sog‘lom turkistonliklar, aqlli, mulohazali, ongli insonlar kerak emas. Ular uchun ishchi kuchi bo‘lsa bas: xalq o‘zining xurofiy odatlari mayda-chuyda irim-sirimlari ichida o‘ralashib yuraversin. Muhimi, siyosatga aralashmasa bas! Bu millatdan olimlar chiqishi shart emas. Yaxshisi, nasha chekib, hukmron millat siyosatiga aralashmagani ma’qul.

Darhaqiqat, giyohvandlik va ichkilikbozlik millatning nafaqat bugunini, balki kelajagini ham zaharlovchi illat ekani ma’lum.

Xabarlar majmuidan iborat “Toshkentda” ruknida bosilgan yana bir maqolada¹⁰⁰ jamiyat ijtimoiy hayotidagi ma’naviy buzuqlik, firibgarlikni ayovsiz tanqid ostiga oladi:

- Qashqar mahallasidan “g‘ar” deb quvlangan bir xonim eski namozgoh mahallasiga joylashib olib, “Bibi Maryam”dek karomat egasi bo‘lib qoldi...

Mushtum: Maryami bo‘lg‘on bir shaharni Isosi ham bo‘lib qolar”.

Maqolada keltirilgan ana shunday “chakana – chukana xabarlar”da muallif duoxon, folbinlarning ma’naviy dunyosi naqadar iflos ekanini fosh qilib tashlaydi.

Maqolaning keyingi o‘rinlarida eski shahar komxo‘zi (kommunal xo‘jalik) olib borayotgan kommunal-xo‘jalik ishlarining mutlaqo qoniqarsiz ekani bayon qilinadi:

“Eski shahar komxo‘zi jinni, yo men jinni: qish bo‘ldimi, bino ishlariga kirishadir. Yoz bo‘ldimi, yostiqni baland qo‘yib uyquga ketadir. Hoy, ijroqo‘m, komxo‘zingni uyg‘otib yubormasang toza uyimiz kuyadir”.

Bunda ham xo‘jasizlik, boshboshdoqlik, ko‘zbo‘yamachilik ochib tashlangan.

¹⁰⁰ “Mushtum”, 1925-yil, 11-son, 14-bet.

Yangi zamon fan-texnologiyasidan xabardorlikka da'vat. Tavallo turkistonliklarning dunyo madaniyatini o'zlashtirishini chin dildan orzu qilgan ijodkordir. Ammo ming afsuski, dunyo shitob bilan harakatlanayotgan bir paytda turkistonliklar jim, sust. Ularning o'sha davrda o'zlashtirib olgan "yangicha odatlari"dan biri ko'chalarda o'tirib, pista chaqish. Tavallo achchiq kinoya-qochiriq, istehzo asosida maqoladagi yangi xabarni so'zlaydi:

- Mo'ysafidlarimiz ham madaniyashib ketdi, chunki ular ham semichka chaqishga tushdilar.

Mushtum: Bu juda yaxshi bo'libtur, og'izlari semichkaga band bo'lib, oz bo'lsa-da, g'iybatdan to'xtaydilar.

Ushbu jumlalarni o'quvchi mutolaa qilar ekan, tanish manzara ko'z o'ngida jamlanadi: o'rta yoshli kishilar va qariyalar ko'chada pista chaqishib. o'tgan-ketganni g'iybat qilib o'tirishadi. Bu ham bekorchilik, loqaydlik, maslaksizlikning bir ko'rinishi. Mantiqan shunday xulosa chiqadi: nahot hayot shunday davom etaveradi? Bu turkistonliklar, qachon odam bo'lamiz?

Nahotki bu befarq va loqayd kaslar bir vaqtlar buyuk millat hisoblangan turkistonliklarning avlodlari bo'lsa? Tavallo maqolalaridagi bu kabi og'riqli muammolarning ko'lami keng, ijtimoiy salmog'i ko'pdir. Tavallo maqolalarida millat kelajagi hisoblangan yosh avlod tarbiyasiga alohida ahamiyat berilgan. Ularni yangi zamon ilm-fanidan, texnika yangiliklaridan bahramand bo'lishiga alohida e'tibor qaratadi. Uning "Qayg'uruvchi bormi?" maqolasida maktabga bormasdan, bekorchilikda yurgan bolalar muammosi ko'tariladi:

- Eski maktab domlalarining kavushlari to'g'rilangandan beri unda o'qituvchi bolalar tuxum qiladurg'on tovuqqa o'xshab "qag'qag'"lab har tomonga yugurib yurudurlar. Uyga kirsa, onalari haydaydur, maktabga borsa, domlalari... Hukumat maktablariga vaqt o'tgan so'ng borib, "joy yo'q!" deyilgan javobni olgach, ko'chalarda oshiq, qimor o'ynab yurish to'garagiga a'zo bo'lib, ikki oyoqlik shoxsiz

ho‘kizcha bo‘lib yuradilar. Bularni biror tartibli o‘quv yurtlariga bog‘lash chorasi yo‘qmi ekan?¹⁰¹

Maqolada o‘quv muassasalari mutasaddilarining befarqligi, odamlarning loqaydligi va johilligi yosh avlod tarbiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatayotgani, yangi maktablarda ta’lim olmasdan g‘aflatda umr kechirayotgani qalamga olinadi. Tavallo bu bilan muhim ijtimoiy-siyosiy muammoni o‘rtaga tashlaydi. Ma’lumki, 1926 yilda eski maktablar faoliyatiga hukumat tomonidan nuqta qo‘yilgan edi. Lekin bu holatda unda o‘qiydigan bolalarning hammasiga hukumat maktablarida joy yetishmasligi aniq edi. Nima uchun eski maktablar faoliyatini to‘xtatgan hukumat avval masalaning bu tomonini o‘ylab ko‘rmagan? Chunki, o‘z-o‘zidan ravshanki, hukumat millat uchun yerli xalq – turkistonliklarning dunyoviy ilm olishlariga shoshilish shart emas. Ular qancha ilmsiz bo‘lsalar, shuncha yaxshi. Chunki qalb ko‘zi ilm bilan ochilmagan yoshlar faqat bo‘ysinuvchan, mute va loqayd odamlar bo‘ladilar. Ular zamonaviy ilm-fandan, yangi asr yangiliklaridan bebahra yashaydilar. Taraqqiyot asridagi ma’nан qoloq odamlarga aylanadilar. Bunday odamlar sho‘ro tuzumining mustamlakachilik mohiyatini ham anglay olmaydilar. Hukmron millat darg‘alari uchun esa bu ayni muddaodir. Tavallo bu holatni jamiyatning sog‘lom fikrli, ongli a’zosi va xalqining vatanparvar farzandi sifatida o‘z vaqtida teran anglaydi va davrning dolzarb muammosi sifatida bong uradi.

Ikkinchidan, ota-onalarning, mahalla a’zolarining befarq va loqaydligi jamiyatdagi illatlar “tegirmoniga suv quyib berayotgani” haqida tashvishlanib yozadi. Achchiq kinoyaviy jumlalar bilan bolalarning ko‘chada oshiq, qimor o‘ynab yurish to‘garagiga a’zo bo‘lib, ikki oyoqlik shoxlik ho‘kizga” aylanib borayotganini kuyunib bayon qilar ekan, tarbiyasiz va ilmsiz odamni hayvonga qiyoslaydi. Muallifning “Indamasa, indamay o‘tib ketaverar ekansiz-da!”¹⁰² sarlavhali maqolasida ham ichkilikbozlik illat sifatida qoralanadi. Ko‘khalik “madaniyatli” nusxalarning ichkilikbozligi fosh etiladi.

¹⁰¹ “Mushtum”, 1926-yil, 26-son, 4-bet.

¹⁰² “Mushtum” 1926-yil, 45-son.

Bundan tashqari, maqoladagi xabarlardan birida “xo‘roz va kuchuk urushtirish kursi boshlanib, savod chiqarishda birinchilikni taxtako‘priklik Siddiq qassob olgani” ma’lum qilinadi.

Bekorchilik, befoyda mashg‘ulotga mukkasidan ketgan bunday illatli kishilarni muallif aniq ism-sharifi bilan keltirib, fosh qiladi.

Jamiyatning eng yomon illatlaridan biri xalqning koriga yaramaslikdir. “Ko‘kcha dahada”¹⁰³ maqolasasi Obi nazir mahallasi ahli hashar yo‘li bilan hovuz qurmoqchi bo‘lgani, buning uchun g‘isht zarurligi bilan boshlanadi. Mahalla kambag‘allari imkon qadar 500 dona g‘isht oladilar. Ammo shu hovuzdan suv ichadigan boylar ham, eski shahar xo‘jalik bo‘limi ham bir dona g‘ishtni ravo ko‘rmaydi. Ayni paytda mahalla boylaridan biri qiz to‘yida yallachining boshidan 22 chervon sochganini aytar ekan, pulni befoyda yo‘lga sarflaganidan nafratlanadi. Buncha katta pulni behuda o‘yin – kulgiga emas, yurt xizmatiga yaratса, bu bir kun o‘z natijasini bermay qolmaydi-ku!

Mutasaddilar loqayd, xalq qashshoq, xalq ichidagi bir hovuch puldorlarning esa ahvoli bu. Xalq turmush darajasini yaxshilash, ularni toza ichimlik suvi bilan ta’minalash uchun ko‘p narsa kerak emas. Ammo bu haqda hech kimning o‘ylagisi yo‘q. Tavallo ana shu befarqlik va loqaydlikni keskin fosh qilib tashlaydi.

Bundan tashqari, hukumat idoralaridagi qalbakilik, ta’magirlilik, o‘g‘rilik va yurtni aldash kabi illatlar Tavallo maqolalarida o‘z ifodasini topgan. Masalan, “Kim tergaydi buni?”¹⁰⁴ sarlavhali maqolasida Buxoro shahar Shayaxsi guzari qo‘mitasining eski raisi mahalla xalqidan renta solig‘ini yig‘ishtirib olib, ishlatib yuborgani ochib tashlanadi.

Umuman olganda, Tavalloning “Mushtum”ga kiritilgan barcha maqolalarida davrning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy muammolari o‘tkir hajv ostiga olinib, keskin tanqid qilinadi. Bu esa jamiyat hayotini teran aql bilan kuzatayotgan, sog‘lom fikrli insondagi “darg‘azab hisning hajviy hamlasi”¹⁰⁵dir.

¹⁰³ “Mushtum”, 1927-yil, 7-son.

¹⁰⁴ “Mushtum”, 1927-yil, 18-19-sonlar.

¹⁰⁵ Matyoqub Qo‘slyonov iborasи

Tavallo publitsistikasida davrning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy muammolari aks etar, ko‘pchilik hollarda o‘tkir hajv ostiga olinib, keskin tanqid qilinardi. Uning maqolalaridagi umumiyligi jihatlarni quyidagilarda ko‘rish mumkin:

- ✓ muallif o‘z maqolalarida jadidchilik mafkurasini, ma’rifatchilikni targ‘ib qiladi;
- ✓ maqolalarda keltirilgan xabarlarda loqaydlik va ilmsizlik, qolaversa, mavjud siyosiy tuzum kirdikorlari ayovsiz fosh etildi;
- ✓ hajviy maqolalarida boshdan oxiriga qadar kesatiq, qochiriqlar, istehzo, kinoya usuli ustuvor bo‘lib, millat taqdiridan xavotir va qayg‘u hissi yetakchilik qiladi.

Tavallo ijodining bosh g‘oyasi o‘z millatining taraqqiysi bo‘lgani bois, xoh lirikada, xoh publitsistikada bo‘lsin uning ijodiy mavzulari ayni shu masalalar tadqiqiga borib bog‘lanaveradi. Aslida, Tavallo ijodining janrlari, uslubi, ifoda usullari bir-biridan ma’lum bir farqqa ega bo‘lsa-da, mazmunan ular umumiyligi yaxlitlikka ega. Uning ijodi tub zamirida hurlik, taraqqiy orzusi yotadi va ayni shu millatning yorqin kelajagi masalasi barcha asarlardagi maqsad tomonlama yakdillikni hosil qiladi deyish mumkin.

3.2. Adib badiiy publitsistikasining til va uslubi

Abdurauf Fitrat “Adabiyot qoidalari”da ijodkor uslubi haqida to‘xtalib, quyidagi fikrlarni keltiradi: “Butun o‘zbek yozg‘uchilarining ifodalari o‘zbekcha bo‘lg‘ani holda har birining o‘ziga xos maxsus bir uslubi bordir. Biroq uslubdagi bu hol tuban, kuchsiz-adib yozg‘uchining asarlarida o‘zini ochiq ko‘rsata olmaydir. Kuchsiz yozg‘uchilarning uslublari bir-birig‘a o‘xshab qoladir. Ular oddiy uslubda, umumiyligi til uslubida yozadir. Shoир-yozg‘uchi san’atkorlikda ko‘tarila borg‘an sayin o‘ziga maxsus bir uslub yarata boshlaydir. Shoирning xayol, o‘y, tushunish shakllari tugal, komil bo‘lg‘ach, o‘ziga yarasha bir uslub borliqqa chiqqan bo‘ladir”¹⁰⁶. Jadid ijodkorlari haqida so‘z ketganda, ularning aksariyati ijodning har bir turida – lirik,

¹⁰⁶ Fitrat A. Tanlangan asarlar. 4-jild. – Toshkent: Ma’naviyat, 2006. – B.17.

epik, dramatik – o‘z uslubini yarata oldilar. Tavallo ayni shunday ijodkorlar sirasiga kiradi. Ahamiyatli tomoni barcha ijod qilgan, davrning eng muhim ijtimoiy masalalari birdek baralla kuylanayotgan bir vaqtda Tavallo o‘zining ijodiy ovozini yarata oldi, bu uning uslubi edi.

Adabiyotshunos D.Quronov: “Muayyan davrda yashagan bir qator ijodkorlar yaratgan ko‘plab asarlarda tipologik umumiylilik mavjud. Tipologik umumiylilik hayot materialini tanlash, uni badiiy idrok qilish va baholash prinsiplarida, asarlarning badiiy shakl xususiyatlari, uslubiy jihatlarida o‘zini namoyon etadi”¹⁰⁷ deb yozadi. Ayni shu tipiklik Tavallo ijodi uchun ham xos. Jumladan, bu holat ularning tanlagan hayotiy materialida shakl xususiyatlarida namoyon bo‘ladi. Tavallo ijodi uchun ham ayni shu xususiyatlar xosligini inkor etmagan holda aytish mumkinki, u ayni shu muhitda o‘z uslubining yangiliklarini yarata oldi. Eng avvalo, Tavallo ijodi uchun xos bo‘lgan eng muhim uslubiy belgi “turkona uslub”da ijod etishidir. Olima N.Afoqova turkona uslub tushunchasini qo‘llagani holda, bu uslubga xos belgilar sifatida quyidagi jihatlarni sanaydi¹⁰⁸:

- ✓ soddalik;
- ✓ so‘z shaklini o‘zgartirish;
- ✓ ayrim qo‘sishimchalarni tashlab ketish;
- ✓ ba’zan grammatika qoidalaridan chetga chiqish;
- ✓ ohanglarning o‘ynoqiligi.

Ko‘rinib turibdiki, bu kabi uslubiy o‘ziga xosliklar nafaqat lirkada, balki ayrimlari esa bir qadar publitsistikada ijtimoiy muhitning adabiyotga ta’siri asnosida yuzaga kelgan bo‘lib, bu kabi uslubiy o‘zgarishlar mumtoz adabiyotda tag‘yir sifatida baholanishini ham ta’kidlab o‘tish joiz. Adabiyotning missiyasi millatni uyg‘otish, ularni birlashish va ma’rifatga chorlash bo‘lib turgan bir vaqtda eng yaxshi usul uni xalqqa moslash va shu orqali adabiyot va omma yaqinlashuvini

¹⁰⁷ Quronov D. va b. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – B. 10

¹⁰⁸ Afoqova N. O‘zbek jadid adabiyotida she’riy shakllar taraqqiyoti tamoyillari. Filol. fan. dokt. diss... – Toshkent, 2006. – B. 38.

ta'minlashdan iborat edi. Ayni shu jihatlarga ko'ra Tavallo publitsistikasida N.Afoqova ta'kidlagan turkona uslubning eng muhim jihatni soddalik, tilning ravonligi va nihoyada xalq tiliga yaqinlik yaqqol kuzatiladi. Tavallo jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni nihoyatda aniq va tushunarli tarzda bayon etadi. Jumladan, "E'tizor" deb nomlangan maqolasida ayni shu ravon va oddiy tilning jozibasidan mahorat bilan foydalanadi. "Oyna" jurnaliga nega maqola yubormay qo'ydingiz degan savolga javob berib o'tish barbarida jamiyatdagi eng dolzarb masalalarga e'tibor qaratadi: "Endi mandin she'r, maqola talab qilsangizlar, ushbu "Turkiston viloyatining gazetasi"ni olib o'qursizlar. Ot aylanub qozig'in topar, degan man bo'ldum. Ne uchun men xafa bo'lmasmanki, O'runburg'da chiqadurgon "Vaqt" gazetasini o'qib turamiz, bir necha maqola yozib yubordim, bosmaydur. Bossa ham bik oz qilib bosadurlar. Bizlarning to'g'rimizdin matbuot sahifasida qalam tebratsa, darhol bosh maqolasiga "Sart", "sartlar" deb bo'lmaq'on bir majhul ism ila bizlarni kamsitib nafratlanarlar. Ul kishi hamon hamshiralarimizning erlar ila musohabasi, tunlarda ko'chalarda progulkalari deb mufassal suratda bayon qilib tutash-tutashmiz deb ovuzlarini suvlatib gazetagi to'ldirurlar. Shul voqealarni ko'rub, bir xil gazetalarni o'qimoqdin vijdonim meni qaytardi". Tavallo bu kabi oldi-qochdi fikrlardan iborat maqolalar yozib yurishni zamondan ortda qolmoqlik sifatida baholaydi. Millatning qiyofasiga noto'g'ri yondashuvli, majhul bo'lgan fikrlarga tayanib yozilgan maqolalarni, bu kabi mavzularni yoritgan gazetlarni o'qishni o'ziga ep ko'rmagani holda, boshqalargada o'qishni maslahat bermaydi. "Bilmasmanki, endi qaysi gazetani o'qimoqni va qaysi gazetaga hasbi-holimizni yetushmaganliklaridin yozub, millatga xizmat etmog'imni deb, boshim qotub, o'ylab, "Qaysi yerni o'tin o'tlasang, shul yerni suvini suvla", degan qozoq maqoli esimga tushib ketib, ushbu "Turkiston viloyatining gazetasi"n o'qimoqni ham o'z birodarlarimg'a tavsiya etmoqni vojib darajada bilib, ko'nglum shul fikrni muqarrar qilib, tatar qarindoshlarimizga ham Ollohdin insof tilab qoldum". Tavallo "sart" ifodasiga, gazetalarda chiqadigan maqolalarda millatning qiyofasi to'liq ochib berilmasdan, aksincha bir tomonlama talqin etilayotganiga keskin e'tiroz bildiradi. Eng muhimi, bu e'tirozlarni ham turkona uslubda bayon etadi. "Ot aylanub qozig'in

topar” kabi o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan, qozoq xalqining esa: “Qaysi yerni o‘tin o‘tlasang, shul yerni suvini suvla” kabi maqollaridan foydalanishining o‘ziyoq uslubdagi xalqonalikni, soddalik va ravonlikni ko‘rsatib beradi. Ayni shu maqolaning o‘zidayoq ruscha so‘zlarning ham xalq talaffuziga moslangani kuzatiladi. Orenburgni O‘runburg‘ tarzida yozilgani N.Afoqova ta’kidlagan turkona uslubga xos so‘z shaklini o‘zgartirish elementining ham uchrashini namoyon etadi. Bu kabi holatlaring barchasida turkona uslub qirralari bo‘rtib turgani holda, ijodkorning xususiy uslub belgisiga aylana boradi. Qaysidir ma’noda publitsistik asarlarda maqollardan foydalanish jadid adabiyotining uslubiy ziynatiga aylangan edi deyish mumkin. Juda ko‘plab ijodkorlar publitsistikasida ayni shu uslubiy ziynatga guvoh bo‘lganimiz holda, ulardan foydalanishda uslubiy individuallikni kuzatamiz. Jumladan, Qodiriyning publitsistikasida ham Tavallo ijodida bo‘lgani kabi maqollardan uslubiy ziynat sifatida foydalanish yaqqol kuzatiladi. Birgina: “Tavakkaltu ‘allahni” degan er: na talqonu, na qalqonning g‘amin yer” sarlavhali maqolasida Qur’on oyatlari bilan asoslangan toat-ibodatda, ixlos-e’tiqodda, zuhdu taqvoda riyozat chekib, tavakkul qilish maqomiga ko‘tarilgan buyuk ajdodlardan ibrat olmay, o‘zining dangasaligini “tavakkul” niqobiga o‘rab ko‘rsatadigan zamondoshlarini ayovsiz tanqid qiladi. “Kimning og‘ziga quloq solsang: Bo‘lsa bo‘lar – bo‘lmasa g‘ovlab ketar” deya kuyingan adib, bilimi chala muallimlar, so‘zda polvonu mehnatdan qochadigan ishchilar, avlod tarbiyasi o‘rnida “Qozonda jiz-biz, o‘rinda siz-biz”, she’rini shior qilgan millat ayollari, “Millatga ilm kerak, ma’rifat kerak” deya bong urib, ishga kelganda tomoshabin bo‘lib turuvchi ziyolilik da’vosida yurghanlar aslida Vatan millat tanazzulining bosh sababchilari ekani haqida ixtirob bilan yozadi”¹⁰⁹. Ko‘ringani kabi Qodiriyy publitsistikasida ham millatni tanazzulga boshlovchi jaholat va uning sababchilari achchiq tanqid ostiga olinadi. Fikrlarini Qur’oni karim oyatlari va xalq maqollari yordamida asoslaydi. Millat taqdiriga kuyinish faqatgina tilda emas, amalda bo‘lishi kerakligini alohida ta’qidamoqda. Qodiriyy va Tavalloda ham xalq maqollari uslubning ziynati bo‘lish

¹⁰⁹ Islom ensiklopediyasi. 1-jild. – Toshkent: O‘zbekiston islom akademiyasi nashriyoti, 2020. – B.141.

barobarida, maqsadni ochib berish vositasidir. Har ikki ijodkorning uslubiy bezaklari aynan bo‘lgani holda uslubni bir biridan hissiy bo‘yoqdorlik yaqqol farqlashga imkon tug‘dirmoqda. Tavallo uslubida til sodda va qisqa. Qodiriy uslubi esa hissiy bo‘yoqdorlik va ta’sirchanlikka ega. Bu kabi uslubiy farqlar, jadid adabiyotining badiiy jihatdan rango-rang ekanini, ammo maqsad tomonidan yakdilligini, publitsistikating asosiy maqsadi millatni uyg‘otish, g‘ofillikdan qutulishga undash ekanini anglashimiz mumkin.

Tavallo publitsistikasida asosiy g‘oyalarning undash, chaqiriq, da’vat kabi mazmunda aks etishi ham uning uslubiga xos eng muhim elementlardan biridir. Ijodkor millat degan tushunchani nihoyatda yuksak baholagani holda millat taraqqiysi yo‘lida barchani ilm-u ma’rifat ketidan quvmoqqa, o‘tkinchi, keraksiz illatlardan chekingani holda o‘zligini anglashga chaqiradi: Agarda bizlar ham o‘z ona tilimizda bo‘lg‘on bir dona majalla va gazetamizni boshqa millat bolalari kabi tirishub o‘qusak edi, bizlarg‘a ham o‘nlab, yigirmalab gazit, jurnal vujudg‘a kelur edi. Boylarimiz ham majalla va gazeta nasihati va tanqidini tinglab, aziz bolalari uchun qayg‘urub bid’at ishlara qiladurgon behuda sarflarin qo‘yub, millat taraqqiysig‘a cholishurlar edi. Ulamolarimiz-da majalla va g‘azeta sababila ahvol va ijobi zamondan xabardor bo‘lib, millatg‘a, zamonga xizmat qilur edilar, insof edingiz... Muallif millat taraqqiysining omili bo‘lgan jurnal va gazeta chop etishga boylarni undar ekan, insof etingiz chaqirig‘i bilan o‘z fikrini yakunlaydi. Bu kabi fikrlar Tavallo publitsistikasida yetakchilik qiladi. Ammo shuni ta’kidlash kerakki, chaqiriq, da’vatlar uning maqolalari badiiyatini faqatgina shundan iborat qilib qo‘ymaydi, yoki badiiylikni pasaytirmaydi. Zero, Tavallo publitsistikasiga xos bo‘lgan eng dastlabki belgi uning maqolalari, eng avvalo, badiiy publitsistik maqolalardir. U ijodkor sifatida o‘z maqolalarini she’riy misralar bilan boyitadi, fikrlari tasdig‘i o‘laroq hazrat Navoiy g‘azaliyotiga, xalq hikmatlariga ko‘p bora murojaat etadi. Chunonchi, “**Ответ Джанбаеву**” maqolasida ayni hazrat Navoiy lirkasidan hamda xalq hajviyalaridan unumli foydalangani holda o‘z uslubini ziynatlaydi. Jumladan, “Djanbayev” (Jonboy)ning ismini Nasriddin Afandi haqidagi latifalar asnosida hajv ostiga oladi: Endi meni so‘zimni qabul qilsangiz, har kim ilan

javob raddiya yozishmasdin burun otingizni va otangiz ismini to‘g‘rilab olganingiz yaxshi bo‘lur edi. Manimcha, Jonboy o‘rniga Jonmuhammad qo‘yingiz. Ul vaqtida Mullo Nasriddin Afandi laklakni tutib, oyog‘in-tumshug‘in qirqib, emdi qushga o‘xshading degandek bo‘lsa, ajab emas. Ey muhtaram muallim afandi, har narsa yozganingizda o‘ylabroq yozing, eslamay so‘zlagan esnamay o‘ladi, maqolig‘a o‘xshab ketmasun. Ko‘rinib turibdiki, nafaqat latifadan, xalq maqolidan ham unumli foydalangani holda badiiyatni yanada ko‘rkamlashuviga erishadi, qolaversa, ularni hajv, kinoya, achchiq-kesatiq jarayonida mahorat bilan qo‘llagani holda uslubiy mukammallikni, butunlikni ta‘minlashga harakat qiladi. Fikrlarini ziynatlashni Navoiy misralaridan foydalangani holda davom ettiradi: Har qancha mani to‘g‘rimga iftirolar yozganingizda ham men sizdekdin ranjimasmen va ham martabadin tushub ham qolmasman, deya Navoiyning quyidagi misralarini keltiradi va o‘z maqolasining badiiyatini yana bir karra mukammalashuviga erishadi:

*“Hud-hud qo‘ydilar azali toj boshig‘a,
Tushgaymu jola yoqqan ila toj boshidin”*

Ko‘rinib turganidek, Tavalloning shoirligi uning publitsistik uslubiga ham o‘z-o‘zidan ta’sir ko‘rsatgani holda, maqolalardagi badiiylikni turli adabiy vositalar yordamida hosil qiladi. O‘z-o‘zidan bu holat uslubning mukammalligiga olib keladi. Ayni bu kabi badiiylik nafaqat maqolalar mohiyatida, qolaversa, sarlavhaning o‘zidayoq ko‘zga tashlanadi. Tavallo sarlavhadayoq maqolaning butun mohiyatini ochib berishga, badiiylik va xabarni umumlashtirishga intiladi. Bu kabi holatlar Tavallo publitsistik uslubining o‘ziga xosligini, individuallagini namoyish etadi. Ayni shu o‘rinda D.Quronovning quyidagi mulohazalarini keltirib o‘tish joiz: “Uslubda namoyon bo‘luvchi ijodiy individuallik badiiy asarning barcha sathlarida (badiiy matnning tuzilishi – ritorika, badiiy voqelikni yaratish prinsiplari – poetika) birdek ko‘zga tashlanadi”¹¹⁰. Tavallo publitsistikasidagi ayni shu uslubiy individuallik ham badiiy matnning barcha qismlarida birdek ko‘rinib turadi, uslubiy betakrorlikni yuzaga keltiradi.

¹¹⁰ Quronov D. va b. Adabiyotshunoslik lug‘ati. - Toshkent: Akademnashr, 2013. – B.43

Hech ikkilanmay aytish mumkinki, Tavallo publitsistikasida uslubning badiiyatini ijodkorning o‘z hamfikrlarini kabi adabiy- estetik qarashlari yanada mukammallashtiradi. Qaysidir ma’noda aytish mumkinki, barcha jadid publitsistlarining adabiy-estetik qarashlarida Vatan va millat g‘ami masalasi yetakchilik qilgani holda, ularning tili, ifodalash usulida ma’lum bir farqlar mavjudki, ayni shu farq uslubdir. Jumladan, barcha jadid ijodkorlari Rusiya bosqiniga salbiy munosabatda bo‘lgani holda, ayni masalaga o‘z munosabatlarini individual uslub imkoniyatlariga tayangan holda bildirib o‘tadilar. Jumladan, Fitrat ruslarning O‘rta Osiyonni madaniylashtirish bahonasidagi bosqinchilik siyosatini keskin qoralagani holda o‘zining “Turkistonda ruslar” maqolasida quyidagicha yozadi: “Shuni ham aytib o‘taylikim, munday bir ta’sirni rus millatining avom tabaqasidan olmog‘imiz mumkin emas edi, chunki bizning avomimiz unlardan yuz marotaba madaniyroq edilar”¹¹¹ deb yozadi. Fitrat shu tariqa bosqinchilik siyosatining asl mohiyati, maqsadini ochib borar ekan, bu holat ayniqsa ilm-ma’rifat masalasida alohida ko‘zga tashlanishini ta’kidlaydi: “Bizning diniy va milliy hissiyotlarimizni o‘ldurmak tilagi bilan O‘straumov kabi mutaassib po‘plarning idorasinda gazit chiqarildi, maktab ochildi, lekin o‘z millatimiz va diyonatimizni onglatish uchun o‘z tarafimizdan ochilg‘on maktablar va gazitlar bog‘landi, sha’riy mahkamalarimizning huquq va salohiyatlaridan buyuk bir qismi g‘asb etildi”¹¹². Ko‘rinib turganidek millatning eng og‘riqli nuqtalarini Fitrat o‘z uslubida bayon etadi. Fitratning uslubi, eng avvalo, uning tilida, ifoda yo‘sindida ko‘zga tashlanadi. Tavallo ham “Asosan “Oyna” jurnali va “Turkiston viloyatining gazeti”da e’lon qilingan publitsistik maqolalarida u ham boshqa jadid mutafakkirlari kabi o‘z zamonining dolzarb muammolarini ko‘tarib chiqdi. Bu muammolarga muolaja izladi”¹¹³. Faqat o‘z uslubida. Tavallo ham Fitrat kabi ayni millat uchun eng dolzarb bo‘lgan masalalar – ilmu urfon masalasini yoritar ekan, faqat uning tilidagi sodda,

¹¹¹ Fitrat A. Turkistonda ruslar. // Tanlangan asarlar. 3-jild. – Toshkent: Ma’naviyat, 2003. – B.201.

¹¹² Fitrat A. Turkistonda ruslar. // Tanlangan asarlar. 3-jild. – Toshkent: Ma’naviyat, 2003. – B.201.

¹¹³ Jabborov N. “Millata jonlar fido...” // Mohiyat. – Toshkent, 2004, №18.

bir qadar achchiq kesatiq, tushunarlikka ega bo‘lgan ifoda uslubning Fitrat maqolalari uslubidan aniq farqini ko‘rsatib turadi. Uning publitsistikasi badiiy publitsistika bo‘lsa-da, uslubi ortiqcha pafos yoxud tasviriy bo‘yoqdorlikdan xoli. Bu uslub Tavallo ijodining, aynan publitsistikasining maqsad va mohiyatini o‘zida aks ettiradi. Maqsad millatni uyg‘otish va bu maqsadning yuzaga chiqaruvchisi adabiyot bo‘lib turgan bir paytda Tavalloning ayni uslubi barcha maqsadlarning yuzaga chiqishida muhim ahamiyat kasb etdi. U o‘z maqolalarida xalqning o‘z tilidan, xalqning uslubidan foydalangan holda eng dolzarb masalalarni ochib berdi. Uyg‘oq tafakkur, zamonaviy hayotga intilish maqolalar bosh mavzusi bo‘lsa, jonli til, ravon ifoda Tavallo uslubining o‘ziga xos qirrasidir. U hayotning go‘zallahuv omili haqida fikr yuritar ekan, shunday yozadi: “Hozirgi zamonda ilm ila, ikkinchi pul-oqcha ila umrni istirohatda kechirmak mumkin. Qo‘lda oqcha tutmasdin va ilm o‘qumasdin dunyoda umr o‘tkazurman, degan inson albatta majnunlikdin yiroq emas, deb biling. Ko‘rasiz, bizlar maktabga jo‘nagonda guyoki bir azob beradurg‘on yoki hibsga olib ketayotganlardek zo‘r minan va noiloj. Maktabga yaqinlashgan sayin ko‘kragimiz urub, yurak o‘ynab, maktab eshigida necha minut turib, kiroyinmu yoki kirmasdin ertaga biror bahona topilmasmu, deb qarab turamiz. Voy, bizlarning o‘tkan umrlarimizga va otalarimizning qilg‘on tarbiyatlariga, deb afsuschilar ichidin”. Tavallo hayotning har bir masalasiga reallik asosida yondashadi. Professor N.Jabborov ta’kidlaganidek: “Eng muhimi, bu fikrlar bugungi kun uchun ham dolzarb, bugun ham shu kabi muammolar mavjud. Tavallo publitsistikasi bu muammolarni hal qilishda bizga dastur bo‘lishga loyiq”¹¹⁴. Zero, ilmning mohiyati va samarasi hech qachon o‘zgarmaydi. Tavallo publitsistikasida ayni mohiyatan eskimas masalalar tahlil qilinadi. Ko‘rinib turibdiki, Tavallo va Fitrat publitsistikasi mazmunan uyg‘un bo‘lgani holda, uslub jihatidan tamomila alohidilik xususiyatiga ega. Fitratning uslubi bir qadar pafosning yuqoriligi, tilning murakkabligi jihatidan Tavallo publitsistikasi uslubidan farqlidir. Alovida ta’kidlash

¹¹⁴Jabborov N. Millata jonlar fido. // Mohiyat. – Toshkent, 2004, №18.

joizki, uslubiy jihatdan rang-baranglik jadid adabiyotining yetakchi xususiyatlaridan biridir. Ayni shu rang-baranglik Cho‘lpon va Tavallo publitsistikasi qiyosida ham kuzatiladi. Cho‘lpon publitsistikasida ham ma’rifat va millat taraqqiysi bosh mavzu hisoblanadi. U ham ma’rifatni yagona xoloskor va yengilmas kuch deb hisoblaydi. Millatning millat sifatida shakllanishi uchun, dunyoda yashab qolishi uchun ma’rifat zarurligini ta’kidlaydi: “Adabiyot yashasa – millat yashar. Adabiyoti o‘lmag‘on va adabiyotining taraqqiysig‘a chalishmagan va adiblar yetishdirmag‘on millat oxiri bir kun hissiyotdan, o‘ydan, fikrdan mahrum qolub, sekin-sekin inqiroz bo‘lur. Muni inkor qilib bo‘lmas. Inkor qilg‘an millat o‘zini inqirozda ekanun bildirur”¹¹⁵. Cho‘lponning millatning najoti bo‘lgan ilm va ma’rifat haqida yozgan ushbu maqolasini o‘qigan o‘quvchi, eng avvalo, o‘zini she’r o‘qiyotgan kabi his etadi. Yuksak badiiyat, pafos, obrazli ifodalar go‘yo lirik asar namunasini o‘qiyotgandek taassurot uyg‘otadi. Bu holat o‘z-o‘zidan Cho‘lpon publitsistik uslubining o‘ziga xos jihatini namoyon etish bilan bir qatorda adabiyotshunos Ulug‘bek Hamdamning quyidagi fikrlarini yodga soladi: “30-yillarga kelib o‘zbek she’riyatida publitsistiklik xususiyati to‘la ustuvorlikka ega bo‘ldi. She’riyatda lirikaga xos bo‘lgan o‘zak xususiyat – qalb kechinmalarini tasvirlash keyingi o‘ringa surildi: u o‘z vazifasini, asosan, jamiyatda yuz berayotgan hodisalarini tezkorlik bilan aks ettirish va ularga g‘oyaviy-hissiy munosabat bildirish orqali ommaga ta’sir etish, ijtimoiy fikrni shakllantirishda ko‘ra boshladи”¹¹⁶. Biroq Cho‘lpon ijodiga nazar solar ekanmiz, uning nafaqat lirikasida badiiyatning yuqoriligi, hatto publitsistikasida publitsistik ruhdan ko‘ra lirikaning ruhiyatini ko‘proq namoyon bo‘lishini kuzatishimiz mumkin. Uslubning bu qadar xilma-xilligi, o‘ziga xosligi namoyon bo‘lib borayotgan bir davrda o‘z ovozini topish, o‘z uslubigi ega bo‘lish hamma ijodkor ham erishavermaydigan natija edi. Tavallo o‘ziga zamondosh bo‘lgan eng ulkan adabiy qiyofalar orasida o‘z o‘rnini, shu bilan birga, o‘z uslubini yarata olgan ijodkor edi, deyish mumkin. Fitrat “adabiyot – fikr, tuyg‘ularimizdagи

¹¹⁵ Cho‘lpon. Adabiyot nadir? // Sadoyi Turkiston, 1914-yil 4-iyun.

¹¹⁶ Hamdamov U. XX asr o‘zbek she’riyati badiiy tafakkur tadrijining ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Filol. fan. d-ri... diss. - Toshkent, 2017. – B. 173-174.

to‘lqunlarni so‘zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham xuddi shu to‘lqinlarni yaratmoqdir”¹¹⁷ deya yozar ekan, Tavallo ijodi uchun ham ayni xususiyatlar tegishli ekanini anglashimiz mumkin. Jumladan, teatr va uning millat taraqqiysida tutgan o‘rni haqida tuyg‘ularini Fitrat ta’kidlaganidek, to‘lqinli so‘zlar ila bayon etar ekan, har narsadan illat izlovchilar doim mavjud ekanini alohida ta’kidlab o‘tadi: Bir qaysi kasaltabiat o‘z manfaatin bilmag‘on va millatin tanimag‘onlarimiz bu tiyotni teskari fahm edub, yo‘q aqlin yogurturmasdin mundoqcha farosatlarni eturlarki, bizlarga tiyotr ko‘rguzamiz deb, bizlarga ota o‘ldursangizlar mundoqcha o‘ldurasiz, deb bizning bolalarimizga ota o‘ldurmoq ta’limini ko‘rsottilar va misoli shunga o‘xhash ters xayollari ila dunyoyi olamni bilchiratub yururlar. Ayni shu o‘rinda Tavallo publitsistikasidagi pafosli uslubning qirralarini uchratish barobarida, she’riyatdagi kabi hissiyotning, tasvirlash usulining guvohiga aylanamiz. G. Nishonova ta’kidlagani kabi: “She’rlardagi hasratli mazmun o‘sha davr publitsistikasida aks sado ber”¹¹⁸ ganini kuzatishimiz mumkin bo‘ladi. Ayni shu fikrlar tasdig‘iga Fitrat publitsistikasiga nazar solish orqali ham amin bo‘lish mumkin. Zero, Tavallo publitsistikasining uslubiy o‘ziga xosligini anglash, uning zamondoshi bo‘lmish Fitrat publitsistikasining badiiyati va uslubini tadqiq etish bilan yanada oydinlasha boradi. Fitrat ham ayni Tavallo ijodidagi mavzularda qalam tebratgani holda, maqsad tomondan ham u bilan bir xillikka ega. Biroq uning publitsistik uslubi badiiy bo‘yoqdorlikning yuqoriligi, uslubning ta’sirchanligi va she’riy ohangga yaqinligi bilan alohidalik xususiyatiga ega. Jumladan, Fitratning “Muxtoriyat” sarlavhali maqolasiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, uning uslubidagi hayajonli nutq, baland pafos, o‘tkir til yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ayni shu jihatlar Fitrat uslubiy novatorligining asosi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Uzoq yillar davomida ezilish, zulm tig‘i ostida qolgan millatning bardoshi yolg‘iz hamrohi bo‘lganini qayd etadi: “Elli(k) yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo‘limiz bog‘landi, tilimiz kesildi, og‘zimiz qoplandi, yerimiz

¹¹⁷ Fitrat A. Tanlangan asarlar. 4-jild. – Toshkent: Ma’naviyat, 2006. – B.13.

¹¹⁸ Nishonova G. O‘zbek publitsistikasining shakllanishi hamda rivojlanishida “Oyna” jurnalining o‘rni va ahamiyati. Fil. fan. nom...diss. – Toshkent, 2008. – B. 150.

bosildi, molimiz talandi, sharafigimiz yumurildi, nomusimiz g‘asb qilindi, huquqimizga tajovuzlar bo‘ldi, insonligimiz oyoqlar ostiga olindi, to‘zimli turdik, sabr etdik”¹¹⁹. Ayni shu o‘rinda Fitrat publitsistikasining o‘ziga xosligi barobarida, Tavallo publitsistikasidagi uslub masalasi ham qiyosiy tahlil orqali bir qadar oydinlasha boradi. Bu kabi uslubiy xilma-xillikdan xulosa chiqarish mumkinki, jadid davri publitsistikasi, xususan, Tavallo publitsistikasi ham, faqatgina ijtimoiylik masalasini yoritgani bois badiiy mukammallikni yo‘qotmadni, aksincha, bu davrda adabiyotga yangi janrlar, yangidan-yangi uslublar kirib kela boshladi. Ayni shu jarayonda Tavallo publitsistikasining ham alohida o‘rni borligini e’tirof etish joizdir. Tavallo publitsistikasi uslubi haqida so‘z borar ekan, qiyosiy tahlillar va mulohazalar asnosida uning uslubi uchun xos xususiyatlar sifatida quyidagi jihatlarni alohida qayd etish joiz: soddalik, hajv, xalq og‘zaki ijodiga murojaat va kinoya. Bu kabi vositalar garchand boshqa ijodkorlar publitsistikasida ham kuzatilsa-da, Tavallo publitsistikasida maromiga yetganligi, o‘z o‘rni va vaqtida qo‘llanganligi, badiiy maqsadni nozik tarzda ochib bera olganligi bilan xarakterlidir. Avloniy ta’kidlagani kabi jadid davri matbuoti, publitsistikasi: “bir yoqdan ilmiy islohot uchun mafkura hozirlagon bo‘lsa, ikkinchi yoqdan el orasiga o‘zgarish tuxmini sochdi”¹²⁰. Shu jihatdan Tavallo publitsistikasi ham badiiy adabiyot, ham ijtimoiy-siyosiy vaziyat yaxshilanishi uchun ma’lum darajada xizmat qildi.

Dissertatsiyaning uchinchi bobidagi ilmiy kuzatishlarni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

Tavallo publitsistikasining eng muhim vazifasi zamondosh ijodkorlar kabi dolzarb muammolarini kun tartibiga qo‘yish, jamoatchilik fikrini qo‘zg‘atish, shakllantirish, bu orqali omma ongiga ta’sir ko‘rsatishdan iborat bo‘ldi. Ayni shu maqsadlarni ko‘zlagani holda, eng avvalo, millat va Vatan manfaati uchun kurashni o‘z maqolalarida aks ettirdi.

Tavallo publitsistikasining asosiy mazmun-mohiyatini quyidagicha tasniflash orqali tahlil etildi:

¹¹⁹ Fitrat A. Tanlangan asarlar. 3-jild. – Toshkent: Ma’naviyat, 2003. – B. 198.

¹²⁰ Turkiston viloyatining gazeti, 1914-yil 24-iyun.

Bid'at va mutaassiblikni qoralash;

Vatan va millat taraqqysi;

Maktab ta'limi va ilmni taraqqiy ettirish;

Yangi zamon fanlari va texnologiyalardan xabardorlikka da'vat.

Tavallo publitsistikasida davrning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy muammolari aks etar, ko‘pchilik hollarda o‘tkir hajv ostiga olinib, keskin tanqid qilinardi. Uning maqolalaridagi umumiyl jihatlar quyidagicha tasnif etildi:

muallif o‘z maqolalarida jadidchilik mafkurasini, ma’rifatchilikni targ‘ib qilgan;

maqolalarda keltirilgan xabarlarda loqaydlik va ilmsizlik, qolaversa, mavjud siyosiy tuzum kirdikorlari ayovsiz fosh etilgan;

hajviy maqolalarida boshdan oxiriga qadar kesatiq, qochiriqlar, istehzo, kinoya usuli ustuvor bo‘lib, millat taqdiridan xavotir va qayg‘u hissi yetakchilik qilgan.

Tavallo publitsistikasida asosiy g‘oyalarning undash, chaqiriq, da’vat kabi mazmunda aks etishi ham uning uslubiga xos eng muhim elementlardan biri sifatida ko‘rib chiqildi.

XULOSA

To‘lagan Xo‘jamyorov Tavallo – an’ana negizida yangilik qila olgan shoir. Ijodkorning poetik tafakkur yangilash borasidagi izlanishlari o‘zbek jadid adabiyoti takomilida alohida o‘rin tutadi. Ushbu mavzu yuzasidan olib borilgan tadqiqot natijalarini ilmiy-nazariy jihatdan quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. O‘zbek jadid adabiyotidagi yangilanish jarayoni ijtimoiy-tarixiy vaziyat hamda muayyan adabiy-estetik qonuniyatlar asosida yuzaga keldi. Shakliyangilanish birdaniga emas, tadrijiy suratda bosqichma-bosqich kechdi. Dastlab yangi mavzular mohiyatidan kelib chiqqan holda aruziy she’rlar ishq-muhabbatdan bir qadar chekingani holda, ijtimoiy-siyosiy voqelikka munosabatni aks ettira boshladi. She’riyat jonli tilga, xalq og‘zaki ijodiga yaqinlashuv jarayonida real hayot hodisalarining poetik in’ikosiga aylana bordi. Ijtimoiy voqelik she’riyatda aks etgani singari she’riyat ham ijtimoiy voqelikka, xalq ruhiyatiga tobora kuchliroq ta’sir ko‘rsatdi. Bu esa, o‘z navbatida, she’riyatda poetik shakl yangilanishining o‘ziga xos omili bo‘ldi.

2. Tavallo – she’riyatda an’anaviy poetik shaklni saqlagan holda uslubni yangilay olgan shoir. Jumladan, “Tamoshobog‘ xususida” sarlavhali g‘azalida ijodiy niyatini ifodalashda “parilar” va “bizni el”ning har bir xatti-harakatini qarshilantirish usulidan foydalanadi. She’rda “ubrays”, “g‘ospodin”, “g‘romafun” kabi ruscha so‘zlarning o‘zbek tiliga moslashtirilib qo‘llanishi boshqa jadid ijodkorlar lirikasi uchun ham umumiyl holat hisoblansa-da, shaklning yangilanishi yo‘lidagi dastlabki odim sifatida qaralishi zarur. Tavallo she’riyatida o‘z davriga xos bo‘lgan yana bir uslubiy yangilik uning makaronik poeziyaga ham qo‘l urganidadir. Ajnabiy so‘zlarni faol qo‘llash orqali yaratilgan kulgili satirk va yumoristik she’rlari ushbu fikrni tasdiqlaydi.

3. Shoir lirikasida poetik shakl yangilanishi an’anaviy aruz doirasida barmoqqa o‘tish jarayoni bilan uzviy bog‘liqdir. Tavalloning ayrim she’rlarida, jumladan, “Olamga bir nazar” g‘azalida ritmik-intonatsion jihatdan ko‘proq barmoqqa xoslik kuzatiladi. Ijodkor ba’zi g‘azallarini aruzga xos bayt shaklida

emas, barmoq vazni talabiga muvofiq band tarzida grafik shakllantiradi. Bu esa, o‘z navbatida, poetik shakl yangilanishida o‘ziga xos bosqich vazifasini o‘tadi.

4. Tavallo she’riyatida poetik mazmun yangilanishi shoirning milliy she’riyatda o‘ziga qadar to‘plangan tajribani qunt bilan o‘rganishi va ularni ijodiy qayta ishlab mukammallashtirishi natijasida yuzaga keldi, deyish mumkin. Shoир ijodida mazmuniy evriliш asosan to‘rt yo‘nalishda namoyon bo‘lgani kuzatiladi: 1) milliy; 2) diniy-ma’rifiy; 3) ilm-ma’rifat; 4) ijtimoiy. Millat va milliyat masalalari shoir she’riyatida yetakchi o‘rinda turadi. Shoир maktab-maorif masalalaridan, gazeta-jurnal uchun qizg‘anilgan pullarning to‘y-maishat uchun sarflanishigacha, zamondan, taraqqiydan ortda qolishimiz sabablaridan Ovruponing taraqqiyotda bizdan o‘zib ketganigacha – millat hayotiga doir barcha jabhalarini yangicha qarashlar va ohorli mazmun uyg‘unligida she’rga soldi.

5. Shoир asarlari poetik mazmuni yangilanishida xalq og‘zaki ijodining ta’siri katta bo‘lgan. She’rlarida xalq qarg‘ishlari va alqov (olqish)laridan mahorat bilan foydalangani buning yorqin isbotidir. Bu esa, o‘z navbatida, shoir she’rlarining mazmunan xalqchillashuvini ta’minladi. “To‘g‘ri yurgil, bo‘lmasa, sinsun ayog”, bo‘lg‘il cho‘loq”, “Ajab tashvishlara bo‘lding sabab olamda, girmon, o‘l, Xusumatdor o‘lmay, sen bu kun yer birla yakson o‘l”, “Bilmading qadrimni deb, go‘r ichra tanbeh bermagil” kabi misralar ham buni tasdiqlaydi.

6. Tavallo lirikasi hajviy mavzular qamrovining kengligi bilan alohida ajralib turadi. Shoир nazmiy merosida salmoqli o‘rin egallagan hajviy she’rlarni quyidagicha tasnif etish mumkin: 1) ijtimoiy hayot voqealari tasvirlangan she’rlar (“Nijniy yarmarkasida yangi ashulalar”, “Sharq maktabida imtihon”, “Bu ham bir ashula”); 2) xotin-qizlar ahvoli, huquqlari mavzusidagi she’rlar (“Mazluma qizlar ashulasi”, “Mayligamu?”, “Xotin-qizlar fig‘oni”); 3) hayotdagi salbiy illatlar tasvirlangan hajviy she’rlar (“Hozirgi pivoxona ashulasi”, “Restoran”, “Hofizlar tilidan”, “Gul yuzingni”, “Mushtum kupleti”); 4) matbuotning ijtimoiy hayotdagi ahamiyatini ko‘rsatuvchi she’rlar (“Mendan non savat”, “Qalam”, “Izhori tashakkur”, “Yaqinda ja-ja-jakdir”); 5) din ahli tanqidi, ahvoli talqin etilgan she’rlar (“Ro‘zada mashg‘ulotim”, “Tegirmon navbati bilan”, “Yanvar to‘poloniga

bag“ishlab”). Ushbu mavzudagi hajviy she’rlar davr hodisalariga faol munosabat bildirilgani, Turkiston uchun butunlay yangilik bo‘lgan hodisalar qalamga olingani bilan xarakterlanadi.

7. Shoir she’riyatida an’anaviy obrazlar yangi poetik xususiyatlarni kasb etgani kuzatiladi. Bu obrazlarning deyarli barchasi badiiy jihatdan mukammal. Ular Vatan va millat taraqqiyoti uchun mas’ullik pozitsiyasi yetakchi o‘rinda turishi bilan xarakterlanadi. Ijodkor she’riyatidagi eng faol obrazlarni quyidagicha tasnif etish mumkin: 1) Vatan va millat obrazi; 2) ma’rifatli va ilmsiz zamondoshlar obrazi; 3) Ovrupo odamlari obrazi. Har bir obraz, shoir badiiy niyatidan kelib chiqib, o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Bu obrazlar shoir ijod konsepsiyasini ifoda etgani, adabiy-estetik ideal mukammal poetik talqin etilgani bilan milliy she’riyatimizda o‘ziga xos yangilik ekani bilan alohida ajralib turadi.

8. Tavallo ijodida Vatan obrazining qamrovi kengaygani, nafaqat kindik qoni tomgan zamin, balki farzandlaridan ko‘mak o‘tingan zabun Turon, o‘tmishi ulug‘ Mavarounnahr, ma’rifat uchun yo‘l izlayotgan Turkiston obrazi darajasiga ko‘tarilgani bilan o‘ziga xoslik kasb etdi. Shoir she’riyatida Vatan va millat obrazlari bir butunlik kasb etadi. Ona Vatani mustamlaka iskanjasida taraqqiyotdan ortda qolgani, Turkiston elining “bedavo”ligi, kambag‘allari bid’at arqoniga o‘ralgan bo‘lsa, boylari saxovat suvini umrida totmagani, qurumsoqlik atalmish zanjirga chirmab tashlangani, ma’rifatdan mosuvo ekaniyu yoqasini jaholat panjasidan qutqara olmayotgani bilan bog‘liq armonlarini, iztiroblarini yorqin va ta’sirli obraz darajasiga ko‘tardi. Shoir qiyosiy tasviri vositasida taraqqiy etgan Yevropa odamlari jaholat botqog‘iga botayotgan va millat obrazini qarshilantirish orqali tasvirlaydi. Vatan va millat obrazi ayrim o‘rinlarda kuch-qudratda tengsiz, ba’zan tarixdagi yuksak sha’nini qo‘msayotgan chorasizlik timsoli, ba’zida esa bukik qaddini tiklash uchun farzandlaridan g‘ayrat-shijoat kutayotgan ona qiyofasida tasvirlangani bilan boshqa shoirlar ijodidan keskin farq qiladi.

9. Jadid shoirlar garchi adabiyotni estetik tafakkur vositasidan ko‘ra ko‘proq jamiyatni uyg‘otish quroliga aylantirgan bo‘lsalar-da, bu hayqiriq va da’vatlar millatni o‘z sha’niga munosib sharoitda yashashga, o‘z holatini tahqiq etishga

undagani bilan qimmatlidir. O‘zbek jadid she’riyatidagi ayni shu tendensiya Tavallo lirkasining asosini tashkil etadi. Shoir ijodida an’anaviy poetik obrazlar yangi mohiyat kasb etdi. “Millat” radifli g‘azalida shoir “Sadoyi Turkiston”ni millat bog‘ida sayrayotgan bulbulga qiyoslaydi. Ayni o‘rinda Tavallo gazetani yangi obraz sifatida qo‘llash barobarida, an’anaviy **bulbul** obraziga yangi mazmun-mohiyat yuklaydi. Mumtoz adabiyotda oshiq obrazini ifodalovchi timsol Tavallo ijodida millatning dardidan qalbi ozurda bo‘lgan umumlashma obrazga aylanadi.

10. Badiiy publitsistika jadid adabiyoti namoyandalarining ijtimoiy-siyosiy faolligini ko‘rsatishi barobarida poetik tafakkurning yangilanishida ham o‘ziga xos ma’rifiy-estetik omil vazifasini o‘tadi. Tavallo badiiy publitsistikasining mavzu ko‘lamini quyidagicha tasnif etish mumkin. 1) bid’at va mutaassiblikni qoralash; 2) Vatan va millat taraqqysi; 3) maktab ta’limi va ilmni taraqqiy ettirish; 4) yangi zamon fan-texnologiyasidan xabardorlikka da’vat. Qaysi bir mavzu qalamga olinmasin, adib vatanparvar va millatparvar shaxs pozitsiyasida turdi. Badiiy publitsistika orqali Vatan va millatni dunyoning mutaraqqiy davlatlari va xalqlari qatorida ko‘rish, buning uchun millatni bid’at va mutaassiblik girdobidan qutqarish, maktab-maorifni isloh etish, yangi zamon fan-texnologiyasini egallash zarurati haqidagi ideallarini ifodaladi.

11. Tavallo badiiy publitsistikasining tili va uslubi o‘ziga xos ekani bilan alohida ajralib turadi. Bu o‘ziga xoslik adibning “Turkiston viloyatining gazeti”, “Sadoyi Turkiston”, “Sadoyi Farg‘ona” gazetalari hamda “Oyna”, “Al-Isloh”, “Mushtum” jurnallaridagi badiiy-publitsistik chiqishlarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Ijodkor badiiy publitsistikasi, birinchidan, tashbeh, istiora, kinoya kabi badiiy-tasvir vositalaridan o‘rinli foydalanilganida, ikkinchidan, maqol va matallarni san’atkorona qo‘llashida, uchinchidan, buyuk salaflari she’rlaridan iqtiboslar keltirishida, to‘rtinchidan, turkona uslubi va xalqchil tili bilan xarakterlanadi. Badiiy-publitsistik maqolalardagi she’riy parchalar, maqol va matallar muallif qarashlarini quvvatlash, ifodalanayotgan fikrning ta’sir kuchini oshirish kabi adabiy-estetik vazifalarni bajarib keladi.

Yaxlit baholaganda, Tavallo milliy she’riyatimizda poetik shakl va mazmunni, badiiy uslubni yangilash, poetik obrazlar mohiyatini tubdan o‘zgartirish ishiga munosib hissa qo‘shti. Millat va milliyat masalalarini yuksak badiiy talqin etish orqali xalqimizni g‘aflat uyqusidan uyg‘otish, ona Turkistonni tanazzul girdobidan qutqarish yo‘lida jonbozlik ko‘rsatdi. O‘zbek badiiy publitsistikasi shakllanishi va takomiliga xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar:

1. Karimov I.A. Adabiyotga e’tibor, ma’naviyatga, kelajakka e’tibor. – Toshkent: O‘zbekiston, 2009. – 40 b.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q / Milliy tiklanish. – Toshkent, 1998, 18-avgust.
3. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – 176 b.
4. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oljanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 485 b.
5. Mirziyoyev Sh.M. “Adabiyot va san’at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma’naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir” mavzusida O‘zbekiston ijodkor ziyorilari bilan uchrashuvdagi ma’ruzasi //Xalq so‘zi. – Toshkent, 2017-yil 4-avgust.

II. Ilmiy-nazariy adabiyotlar

1) Milliy nashrlar

6. Abduazizova N. Turkiston matbuoti tarixi. – Toshkent: Akademiya, 2000. – 238 b.
7. Abduazizova N. O‘zbekiston jurnalistikasi tarixi. – Toshkent: Akademiya, 2002. – 192 b.
8. Afoqova N. Jadid she’riyati poetikasi. – Toshkent: Fan, 2005. – 140 b.
9. Afoqova N. Jadid g‘azaliyoti. – Toshkent: Fan, 2005. – 30 b.
10. Afoqova N. Jadid lirikasida musammat. – Toshkent: Fan, 2005. – 24 b.
11. Afoqova N. XX asr o‘zbek adabiyotida ruboiy va qit’a. – Toshkent: Fan, 2005. – 28 b.
12. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002. – 560 b.
13. Dolimov U. Milliy uyg‘onish pedagogikasi. – Toshkent: Noshir, 2012. – 384 b.
14. Yo‘ldoshev Q. Yoniq so‘z. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. – 546 b.

15. Yo'ldoshev Q. Badiiy tahlil asoslari. – Toshkent: Kamalak, 2016. – 306 b.
16. Jabborov N. Adabiyot va milliy ma'naviyat. – Toshkent: Ma'naviyat, 2015. – 132 b.
17. Jabborov N. Zamon. Mezon. She'riyat. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2015. – 304 b.
18. Jabborov N. Ma'rifikat nadir. – Toshkent: Ma'naviyat, 2010. – 112 b.
19. Jadidchilik va milliy istiqlol tantanasi. Ilmiy maqolalar to'plami. – Toshkent, 2002. – 224 b.
20. Jalolov A., O'zganboyev X. O'zbek ma'rifikatparvarlik adabiyotining taraqqiyotida vaqtli matbuotning roli. – Toshkent: Fan, 1993. – 110 b.
21. Jo'raqulov U. Hududsiz jilva. – Toshkent: Fan, 2006. – 203 b.
22. Jo'raqulov U. Nazariy poetika masalalari. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2015. – 353 b.
23. Ziyo Said. O'zbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar. Tanlangan asarlar (Nashrga tayyorlovchi: Sh.Turdiyev). – Toshkent: O'zbekiston, 1974. – 280 b.
24. Ibrohimov M. O'zbek adabiy tanqidi. Antologiya. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2011. – 396 b.
25. Ismoil Gasprinskiy va Turkiston. – Toshkent: Sharq, 2005. – 288 b.
26. Is'hoqov Y. Navoiy poetikasi. – Toshkent: Fan, 1983. – 250 b.
27. Karimov B. Ruhiyat alifbosi. – Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi NMIU. 2016. – 364 b.
28. **Karimov B. Qodiriy va ma'naviyat. Jadidchilik va milliy istiqlol tantanasi.** – T., 2002. – 320 b.
29. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. – Toshkent: O'zbekiston, 2008. – 536 b.
30. Karimov N. Uch buyuk siymo. – Toshkent: MUMTOZ SO'Z, 2019. – 316 b.
31. Mallayev N.A. Navoiy va xalq ijodiyoti. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1974. – 228 b.
32. **Mamatqulova N. Adabiyot va ma'rifikatparvarlik. Jadidchilik va milliy istiqlol tantanasi.** – T., 2002. – 119 b.

33. Mirvaliyev S. O‘zbek adiblari / XX asr o‘zbek adabiyoti / – Toshkent: Yozuvchi, 2006. – 280 b.
34. Mirzayev S. XX asr o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005. – 417 b.
35. Mullaxo‘jayeva R. Tafakkur yangilanishi. – Toshkent: Muharrir, 2019. – 160 b.
36. Nazarov B. Hayotiylik – bezavol mezon. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1985. – 244 b.
37. Normatov U. Qodiriy bog‘i. – Toshkent: Yozuvchi, 1995. – 217 b.
38. Olimjon H. Mukammal asarlar to‘plami. 10 tomlik. 6-tom. Tadqiqot va maqlolalar. – T.: Fan, 1982. – 382 b.
39. Orzibekov R. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi AJN, 2006. – 272 b.
40. Rahimjonov N. Davr va o‘zbek lirikasi. – Toshkent: Fan, 1979. – 190 b.
41. Rahmonov N. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: Sano-standart, 2017. – 207 b.
42. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – Toshkent, 2004. – 128 b.
43. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1986. – 406 b.
44. Tirik satrlar: Tanlangan she’rlar (To‘plovchi: M.Zokirov; muharrir: O.Sharafiddinov). – T.: Badiiy adabiyot, 1968. – 293 b.
45. Tojiboyeva M. Jadid adabiyoti va mumtoz an’analar. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2011. – 142 b.
46. Tojiboyeva M. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. 2-nashri. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2017. – 208 b.
47. Ulug‘ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2018. – 308 b.
48. Umurov H. Adabiyot nazariyasi. – T.: Sharq, 2002. – 256 b.
49. Fitrat A. Aruz haqida. // Tanlangan asarlar. V jild. – Toshkent: Ma’naviyat, 2010. – 302 b.

50. Fitrat A. Adabiyot qoidalari: Adabiyot muallimlari ham adabiyot havasllilari uchun // Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi va izohlar muallifi: Boltaboyev H. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 112 b.
51. Xudoyqulov M. O‘zbek hajviy publitsistikasi shakllanish va rivojlanish tamoyillari. – Toshkent: Universitet, 1995. – 112 b.
52. Xudoyqulov M. O‘zbek hajviy publitsistikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001. – 116 b.
53. Shamsutdinov R. Qatag‘on qurbanlari (1937-yil 10-avgust – 5-noyabr). – Toshkent: Sharq, 2007. – 496 b.
54. Sharafiddinov O. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq NMAK, 2019. – 572 b.
55. Shodmonov N. Aruz vazni asoslari. – Qarshi: Nasaf, 2012. – 68 b.
56. O‘zbek adabiy tanqidi: [antologiya] // Tuzuvchi va nashrga tayyorlovchi: Karimov B. – Toshkent: TURON IQBOL, 2011. – 544 b.
57. O‘zbek milliy uyg‘onish adabiyotiga materiallar (1-son). – Toshkent: Universitet, 2004. – 107 b.
58. Qayyumov P. Tazkirai Qayyumiylar. Uch jild. – O‘zR FA Qo‘lyozmalar instituti tahrir-nashriyot bo‘limi, 1998. – 711 b.
59. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – 396 b.
60. Qosimov B. Izlay-izlay topganim. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1983. – 272 b.
61. Qosimov B., Yusupov Sh., Dolimov U va boshqalar. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti darsligi. – Toshkent: Ma’naviyat, 2004. – 461 b.
62. Qosimov B. Ismoilbek Gasprali. – Toshkent, 1992. – 144 b.
63. Qosimov B. Ikki taqdir: Tavallo va Hoji Mu’in // <http://ijod.uz>.
64. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 480 b.
65. Qo‘chqor R. Men bilan munozara qilsangiz. – Toshkent: Ma’naviyat, 1998. – 94 b.

66. Qo'shjonov M. Ijod mas'uliyati. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1981. – 342 b.
67. G'aniyev I. Fitrat va Fitratshunoslik. – Toshkent: Fan, 2005. – 300 b.
68. G'afurov I. Lirikaning yuragi. – Toshkent, 1982. – 224 b.
69. Hayitmetov A. Navoiy lirkasi. – Toshkent: Fan, 1961. – 328 b.
70. Hojiahmedov A. Mumtoz badiyat malohati. – Toshkent: Sharq, 1999. – 212 b.

2) Xorijiy nashrlar

71. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет. – Москва: Художественная литература, 1975. – 502 с.
72. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. – Ленинград: Просвещение, 1972. – 274 с.
73. Шаповалов В.Ф. Философия 3-е изд.– Москва: Юрайт, 2020. – 596 с.
74. Хализев В.Э. Теория литературы – Москва: Высшая школа, 1999. – 398 с.

III. Diniy manbalar, adabiyotlar

75. Islom ensiklopediyasi. 1-jild. – Toshkent: O'zbekiston islam akademiyasi nashriyoti, 2020. – 492 b.

IV. Qo'lyozma va toshbosma manbalar

76. Sabzazor. (To'plovchi va noshiri M. Abdurashidxonov). O'zR FASHI fondida №L12891 inventar raqami ostida saqlanayotgan manba. – Toshkent: V.M.Ilin, 1914. – 49 b.
77. Tavallo. Ravnaq ul-isлом (O'zR FASHI fondida №L2736 inventar raqami ostida saqlanayotgan to'plam). – Eski Toshkent: G'.Orifjonov bosmaxonasi, 1916. – 64 b.

V. Lug'atlar

78. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – 400 b.
79. Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. – Toshkent, 1979. – 364 b.

VI. Arxiv materiallari

80.DXX arxividagi 32592-raqamli “ish” materiallari.

VII. Badiiy adabiyotlar

- 81.Go‘ro‘g‘li: O‘zbek xalq dostonlari /Aytuvchi Rahmatilla shoir Yusuf o‘g‘li/ – Toshkent: Sharq, 2006. – 448 b.
- 82.Navoiy A. Saddi Iskandariy. To‘la asarlar to‘plami. O‘n jildlik. Sakkizinchi jild. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2011. – 804 b.
83. Oybek. Bolalik. – Toshkent: Yangi asr avlod, 2015. – 348 b.
- 84.Tavallo. Ravnaq ul-islom (nashrga tayyorlovchi va so‘zboshi muallifi B.Qosimov). — Toshkent: Fan, 1993. – 69 b.
- 85.Tavallo. Millata jonlar fido (Nashrga tayyorlovchilar: I.Ostonaqulov, D.Raxmonova. Mas’ul muharrir: N.Karimov). – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2013. – 160 b.
- 86.Tavallo. Millat sadosi. (Nashrga tayyorlovchi: D.Raxmonova). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2015. – 288 b.
- 87.Tavallo. Ey Vatan, ezgu Vatan. (Nashrga tayyorlovchi va so‘zboshi muallifi D.Raxmonova). – Toshkent: Adabiyot, 2021. – 248 b.
- 88.To‘qay A. Asarlar. 4 tomlik, 3-tom. – Qozon, 1976. – 425 b.
89. Fitrat A. Tanlangan asarlar. 2-jild: Ilmiy asarlar – Toshkent: Ma’naviyat, 2000. – 208 b.
90. Fitrat A. Tanlangan asarlar. 3-jild: Dramalar, maqolalar – Toshkent: Ma’naviyat, 2003. – 256 b.
91. Fitrat A. Tanlangan asarlar. 4-jild. – Toshkent: Ma’naviyat, 2006. – 356 b.
92. Furqat. Muhabbat yo‘lida. She’rlar. – Toshkent: Yangi asr avlod, 2009. – 303 b.
- 93.Yassaviy A. Devoni hikmat. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992. – 196 b.

VIII. Dissertatsiya va avtoreferatlar

94. Adizova I.I. Uvaysiy she’riyatida poetik tafakkurning yangilanishi. Filol. fan. dokt. diss... – Toshkent, 2020. – 266 b.

95. Aldasheva Sh. XX asr oxiri o‘zbek lirikasida poetik shakllar va ijodiy individuallik. Filol.fan.nomz.diss... – Toshkent, 2008. – 129 b.
96. Afoqova N. O‘zbek jadid adabiyotida she’riy shakllar taraqqiyoti tamoyillari: Filol. fan. d-ri ...diss. – Toshkent, 2005. – 281 b.
97. Boltaboyev H. XX asr boshlari o‘zbek adabiyotshunosligi va Fitratning ilmiy merosi: Filol. fan. d-ri ... diss. – Toshkent, 1996. – 366 b.
98. Davlatova A. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyotida estetik ideal muammosi: Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 2002. – 162 b.
99. Dolimov U. Jadid maktablari: ularda ona tili va adabiyot o‘qitishning ilmiy-nazariy hamda amaliy asoslari: Ped. fan. d-ri ...diss. – Toshkent, 2008. – 302 b.
100. Jabborov I. Abdulla Oripov she’riyatida tarixiy shaxs konsepsiysi va lirk qahramon masalasi: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2008. – 22 b.
101. Jabborov N. Furqatning xorijdagi hayoti va ijodiy merosi: manbalari, matniy tadqiqi, poetikasi: Filol. fan. d-ri ...diss. – Toshkent, 2004. – 298 b.
102. Jalolov A. O‘zbek ma’rifatparvarlik adabiyotining rivojlanish jarayoni (XIX asr oxiri va XX asr boshlari) fil. fan. dok. diss... – Toshkent, 1994. – 256 b.
103. Karimova Sh.G. O‘zbek mumtoz she’riyatida poetik mazmun va shakliy izlanishlar (Zavqiy, Muhsiniy ijodi misolida) Filol.fal.dokt. (PhD) diss... – Toshkent, 2018. – 164 b.
104. Kurbanova S.B. Yozuvchi publisistikasining rivojlanish xususiyatlari (O‘.Hoshimov, X.Do‘stmuhammad badiiy publisistikasi misolida). Filol.fan. nom. diss... – Toshkent, 2011. – 215 b.
105. Mirzayeva Z. XX asr o‘zbek adabiyotining Amerikada o‘rganilishi: Filol. fan. d-ri ... diss. Toshkent, 2017. – 250 b.
106. Pardayev Q. Milliy uyg‘onish davri manbalarida adabiy va publisistik muammolar talqini (“Al-Isloh” jurnali materiallari asosida) Fil. fan. nomz... diss. – Toshkent, 2008. – 134 b.
107. Razzoqov A. Alisher Navoiy she’riyatida ilm va ma’rifat talqini: Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ... diss. avtoref. – Qarshi, 2018. – 48 b.

108. Saidov U. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyotida komil inson masalasi (Yevropa ma’rifatchilik adabiyoti bilan qiyosiy o‘rganish tajribasidan): Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2002. – 30 b.
109. Sanayev I. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida Zarafshon vodiysi adabiy muhiti: Filol. fan. nomz. ...diss. avtoref. – Toshkent, 2001. – 28 b.
110. Salimova D. She’riy tarjimada badiiy niyat va poetik mahoratning qayta ifodalanishi: Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ... diss. avtoref. – Toshkent, 2018. – 50 b.
111. Tilavov A. O‘zbek xalq dostonlaridagi ot obrazining tarixiy asoslari va badiiy talqini: Filol. fan. nomz... diss. avtoref. – Toshkent, 2000. – 24 b.
112. Tojiboyeva M. Jadid adiblari ijodida mumtoz adabiyot an’analari: Filol. fan. d-ri. ... diss. – Toshkent, 2017. – 284 b.
113. Turdimov Sh. “Go‘ro‘g‘li” dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari: Filol. fan. d-ri ...diss. avtoref. – Toshkent, 2011. – 30 b.
114. To‘laboyev O. Karimbek Kamiyning hayot va ijod yo‘li: Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 2010. – 147 b.
115. Xoliqova D. Hozirgi o‘zbek she’riyatida folklor an’analari va badiiy mahorat: Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 2011. – 162 b.
116. Eshonqulov J. O‘zbek folklorida dev obrazining mifologik asoslari va badiiy talqini: Filol. fan. nomz. ...diss. avtoref. – Toshkent, 1996. – 28 b.
117. Quvvatova D. O‘zbek ilmiy-badiiy fantastikasida folklor motivlari: Filol. fan. nomz. ...diss. – Toshkent, 1997. – 119 b.
118. Quronov D. Cho‘lpon poetikasi: Filol. fan. d-ri ... diss. – Toshkent, 1998. – 284 b.
119. Halimova S.A. “Sadoyi Turkiston” gazetasi: yo‘nalishi, til, uslub va janr xususiyatlari. Filol. fan. nom. diss... – Toshkent, 2007. – 130 b.
120. Hamdamova S.X. Folklor an’analari va badiiy talqin: ta’sir hamda aks ta’sir masalalari (XVIII-XIX asr she’riyati misolida): Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 2012. – 157 b.

121. Hamdamov U. XX asr o‘zbek she’riyati badiiy tafakkur tadrijining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: Filol. fan. d-ri ... diss. – Toshkent, 2017. – 260 b.
122. Hamroyeva O. XX asr boshlari o‘zbek matnshunosligi taraqqiyotida Fitrat majmularining o‘rni: Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ... diss. avtoref. – Toshkent, 2018. – 50 b.
123. Haqqulov I. O‘zbek tasavvuf she’riyatining shakllanishi va taraqqiyoti: Filol. fan. d-ri ... diss. – Toshkent, 1995. – 282 b.

IX. Ilmiy to‘plam, jurnal va gazetalardagi maqolalar

124. Jabborov N. Millata jonlar fido //Mohiyat. – Toshkent, 2004, №18;
125. Jabborov N. Istiqlolga evrilgan orzu // Guliston. – Toshkent, 2017. – № 1. – B. 24-25.
126. Jabborov N. Fitrat ijodida Sharq va G‘arb madaniyati talqini. //“Istiqlol va Fitrat” mavzusidagi an’anaviy respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Buxoro, 2017. – B. 6-13.
127. Jabborov N. Cho‘lpon she’riyatining timsollar olami // Cho‘lpon va uning adabiy merosi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2018. – B. 38-44.
128. Jabborov N. Cho‘lpon she’riyatida milliy istiqlol orzusining badiiy talqini // Cho‘lpon ijodi va zamonaviy adabiy jarayon. – Toshkent: Mashhur-press, 2018. – B. 45-52.
129. Karimov E. Olisdagi yorqin yulduz // Fan va turmush. – Toshkent, 1988. – № 3. – B.12-13.
130. To‘rayev D. Milliy istiqlol g‘oyasi va jadid adabiyoti // Jadidchilik va milliy istiqlol tantanasi. – Toshkent, 2002, – B.84-85.
131. Fayzullayev R. Tavallo. She’rlar. //Sharq yulduzi, 1990, 8-son. – B.181-183.
132. Fidoyi T. Matbuot jonkuyari //O‘zbekiston matbuoti. – Toshkent, 1998, №2.
133. Sharafiddinov O. Ijod yo‘li // Yoshlik. – 1987. – № 10. – B.49.
134. Sharafiddinov O. Cho‘lponning ijodiy yo‘li to‘g‘risida // Sharq yulduzi. – 1988. – № 2. – B. 58-63.
135. Shodmonov N. Mustahkam sabot sohibi. // Ilm va hayot yo‘llarida. – Toshkent: Akademnashr, 2016. – B.120-124.

136. Ernazarova G. Bir o‘chib, so‘nib... yana yonish bor // “Cho‘lpon ijodi va zamonaviy adabiy jarayon” mavzusidagi konferensiya materiallari. – Toshkent: Mashhur-Press, 2018. – B. 92-bet.

137. Haqqulov I. “Qutulish yulduzi” yo‘qlikka kirmas... // Hayot, adabiyot va abadiyat. – Toshkent: Tafakkur, 2019. – B.60.

X. Internet saytlari

138. <http://gabdullatukay.ru>

139. <http://zerrspiegel.orientphil.uni-halle.de>

140. www.ziyouz.com

141. www.ijod.uz

142. <https://kh-davron.uz/>